

1800

1775

# ТАФАККУР



ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,  
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,  
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

2/2003



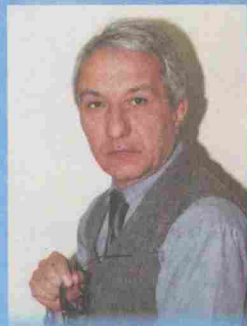
125



*Ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун  
илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф,  
туганмас савъй, битмас гайрат лозимдур.*

**Абдулла АВЛОНИЙ**

## KITOV URMASIN...



“...Нега сиз — ёзувчилар китобдаги ҳаётга ўқувчиларингизни ишонтирдингизлар? Ахир, ҳаёт бошқа, китоб бошқача экан-ку! Сизлар ёзган асарларни ўқиб, ҳаётни китобий тасаввур қилган биз — ўқувчиларнинг гуноҳи нима?”

Ҳаёт бошқа, китоб бир бошқачалиги... рoст. Адабиёт, бaдиий асар ҳаётни акс эттиради деймиз. Буниси ҳам тўғри. Лекин — айнан эмас! Келинг, масаланинг назарий жиҳатларини қўятурайлигу ҳаётнинг ўзига қайтайлик. Ҳаётнинг мафтункорлиги балки унинг норасолигидадир... Бaдиий асар аслида ана шуни расо шаклда кўрмоқ орзусидан туғилмайдими? Адабиётнинг сеҳру жозибаси ҳам шунда эмасми? Дейлик, ҳаёт айнан кўз ўнгимиздагидек, бор-буди билан батафсил тасвир этилса, ишонаверинг, ундай асарни ўқиб чиқадиган одамни тополмайсиз!

Аммо бизга йўлланган мактубдан юқорида келтирилган кўчирма кишини дафъатан сергак торттиради. Дарвоқе, китобга ишониб яшаган одамнинг гуноҳи нима? Китобни “ҳаёт дарслиги” дейдилар-ку. Ҳамонки, унга бу қадар эътиқод қилинар экан, демак, у чиндан ҳам муқаддас ҳодиса. Лекин китобий ғоялару тамойилларга сиғинибгина, “дағал” ҳаёт гирдобига тушиб, ора йўлда қолганларга нима маслаҳат берган маъқул? Китобдаги гаплар бари уйдирма, ишонманг, “мулланинг айтганини қилинг-у, қилганини қилманг” қабилида иш тутмоқ лозим, дебми?

Асло! Одамзодни санъатдан, адабиётдан бу тарзда бездириш, уни идеаллардан жудо қилмоққа уриниш жамият маънавий ҳаётини қашшоқлаштиради, ваҳшиятга йўл очади. Адабиёт, санъат — ҳаёт бўронларида чорасиз қолган инсонга таскин қидирувчи, умид бахш этувчи, эзгуликка даъват қилгувчи қудратли куч, доно маслаҳатгўй. Ундан воз кечиб бўладими, айтинг!

Мактуб муаллифи мактабда энг намунали ўқувчи бўлгани, келажакка зўр умидлар билан қараб, китобда ёзилгандек яшамоққа тиришгани, орзулари мўллиги, бутун умр тўғрилиқ, ҳалоллик деб юргани-ю, бугунги кунга келиб эса ҳаётда ўрнини тополмай қолганидан шикоят қилади.

Дарҳақиқат, ҳаётда бунақалар ҳам йўқ эмас. Айниқса, давр ўзгаришлари айримларнинг “ҳаловати”ни бузгани, одатий маромдан чиқариб юборгани маълум. Аммо бунинг учун бaдиий адабиётни, китобни айблаш ўринлими? Сабабни бошқа ёқлардан қидирмоқ лозим эмасмикан? Қолаверса, ҳазрат Навоий аччиқ аралаш айтганларидек, “ипак қуртичалиқ ҳимматинг йўқму?”

Воқеан, китобга, китоб мутолаасига рағбат сусайиб кетгани бор гап. Бир варақ китоб кўрмасдан ҳам беҳисоб мол-дунёга эга бўлиш ёинки шуҳрат таратиб, бахтиёр яшаб ўтиш мумкин экан, қаранг! Китобхонлик у ёқда турсин, ҳатто, зарур келганда, мардикор ёллаб китоб ёздиринг кўпроқ ўрф бўлиб қолгани ҳам сир эмас. Лекин, унутмаслик керакки, ҳар ишнинг оқибати, увол-савоби бор. Агар биз уни-буни ваҳ кўрсатиб азалий сўздан, китобдан шу тариқа йироқлашиб бораверсак — ифода танламоқ ўрни эмас, айтаверайлик — бир куни келиб китоб уриши бор...

Китоб урса, ёмон уради.





# ТАФАККУР



## Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир  
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА  
Абдулла АЪЗАМ  
Муҳсин АШУРОВ  
Ҳалим БОБОЕВ  
Хуршид ДАВРОН  
Ольга ЖОЛДАСОВА  
(бадний муҳаррир)  
Нуриддин ЗАЙНИЕВ  
Баҳодир ЗОКИР  
(масъул котиб)  
Нажмиддин КОМИЛ  
Султонмурод ОЛИМ  
Хайриддин СУЛТОН  
Нурисломо ТЎХЛИЕВ  
Озод ШАРАФИДДИНОВ  
Абдурахим ЭРКАЕВ  
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ  
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот кўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.  
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Ташкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй



133-10-68  
139-05-19  
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. 700029, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2003 йил 21 февраль куни босмаҳонага топширилди. Қағоз бичими 70x100 1/16, 6 басма тобақ. 4552-букюртма. Нашр одади 5000 нусха.

Журнални Наргиза Иброҳимова саҳифалаган.

Мусаҳҳиҳ Шох Санам

Ушбу сонда Акмал Нур чизган расадан, Машраб Нуринобоев ва Мирон Пенсон олган суратлардан фойдаланилди.

### ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Омонулла МУҲАММАДЖОНОВ. Ҳуқуқий тафаккур маҳсули: парламентчилик тараққиёти .....4

### МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Васила КАРИМОВА. Эътиқод ва маърифат — ижтимоий юксалиш асоси.....10

### ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Саъдулла ҲАКИМ. Атиргул соясида.....16  
Зулфия МЎМИНОВА. Ишқ фасли.....22

### СИРЛИ САРҲАДЛАР

Гулистон МАТЁҚУБОВА. Қайтмоқ учун кетмоқдаман.....26

### БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ. Ҳақим ота дostonлари.....36

### ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Исматулла ТЎХТАРОВ. “Коперникона тўнтариш” ёҳуд Кант кашфиётининг сири.....42

### ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Абдулҳамид ИСМОИЛ. Икки чол қиссаси.....50

### «ТАФАККУР» ТАБАССУМИ

Султонмурод ОЛИМ. Мафкуравий хангомалар.....70



# SAHIFALARIDA

## САҲИФАЛАРИДА

### ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР



Иммануил Кант

- Тўра НОРБОЕВ. Жамиятда кадрятлар уйғунлиги.....78
- Абдуғаффор ҚИРФИЗБОЕВ. Замон руҳига мос.....79
- Муқаррам НУРМАТОВА. Комиллик шартлари .....80
- Маърифат АҲМЕДОВА. Бир муҳаббат достони.....81
- Турғуной ЭГАМБЕРДИЕВА. Жамиятимизнинг нафис гуллари.....82
- Саида ЖЎРАЕВА. Тараққиёт ва аёллар ҳуқуқи.....83
- Нурали НАЗАРОВ. Экологик тарбия.....84
- Сабоҳат ЎРУНОВА. Гар одамсен, муҳаббат ихтиёр эт! .....86
- Дилшода СУЛТОНОВА. Тириклик тимсоли.....87
- Садри САЪДИЕВ. Ихтилофдан — ихтилотга .....88
- Шокир ҒАФФОРОВ. Шўролар чоризмининг давомчиси эдими? .....90
- Фуломжон БОҚИЕВ. “Айиқ пули”.....91
- Сайфиддин РАФИЪУДДИН, Нодирхон ҲАСАН. Муршидлар силсиласи.....92
- Журналнинг англизча мухтасар мазмуни.....95

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Омонулла МУҲАММАДЖОНОВ



# HUQUQIY TAFAKKUR MAHSULI:

# PARLAMENTCHILIK TARAQQIYOTI

Инсоният ҳуқуқий тафаккурининг маҳсули ҳисобланган, жамиятнинг умуммиллий вакиллик муассасаси сифатида дунёга келган парламентнинг дастлабки кўринишлари XII-XIII асрларда шаклланган инглиз парламенти ва испан кортеслари тарихи билан боғлиқ.

Ўзига хос бой ва бетакрор сиёсат ҳамда давлатчилик анъаналарига эга бўлган Шарқ мамлакатлари бошқарув тизимида ҳам парламентчилик тузилмалари (курултой, кенгаш каби) бўлган. Салтанат соҳиблари шариат, фикҳ илми билимдонлари, тарихчилар, қалам аҳли ва олимларни сарой қошидаги кенгашга жалб этган. Улар “сарой хизматчилари” ёки “сарой мулозимлари” деб аталган. Масалан, Амир Темур бундай кенгаш аъзоларини махсус фармон асосида ўн икки табақа вакилларидан тайинлаган. Соҳибқирон “Тузуқлари”да ҳар бир ишни ана шу кенгаш маслаҳатига асосан юритгани ва ворисларига ҳам шунга қатъий амал қилишни тайинлагани ҳақида ёзади.

Бир сўз билан айтганда, дунё парламентчилиги асрлар мобайнида узок тараққиёт йўлини босиб ўтган. Аммо замонавий шаклдаги парламентнинг кенг ёйилиши 1789 йилги француз инқилоби ҳамда АҚШнинг мустақиллик учун олиб борган курашлари билан боғлиқ. Унинг шаклланишидаги биринчи босқич айтилиши бўлган бошланғич, Биринчи жаҳон урушига қадар давом этган. Бу давр парламентлари буржуазия вакиллари билан таркиб топиб, асосан уларнинг манфаатларини ифодалаган. XX асрнинг 20-50-йилларида парламентчиликнинг мавқеи ва ижтимоий ҳаётда тутган ўрни бирмунча сусайган.

Лекин шу асрнинг 60-йилларига келиб бу борада яна юксалиш даври бошланди ва мазкур жараён бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Парламентлар такомиллашгани сайин янги-янги ваколатларни ўзлаштириб, ақсари ривожланган мамлакатлар давлат бошқаруви тизимининг асосий орган-



ларидан бирига айланди. Парламентларнинг қайта фаоллашиш жараёнида аёлларнинг ҳам сайлаш ҳуқуқига эга бўлиши сайловчилар таркибининг кескин ортиши, кўпгина чеклашларнинг бартараф этилишига олиб келди. Буларнинг натижасида парламент чинакам халқ ҳокимияти органига айланди, сайловлар эркин, бевосита, тенг ҳуқуқли асосда ва яширин овоз бериш йўли билан ўтказиладиган бўлди, сайлов тизими, парламент тузилиши ҳамда унинг иш тартиби такомиллашди. Парламентлар ишида малакали мутахассисларнинг қатнашиши уларнинг обрўсини янада оширди.

Парламентчиликнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи қонун чиқарувчи бу органнинг таркибий тузилиши, яъни унинг бир палатали ёки икки палатали бўлиши ҳақидаги масала кўп йиллар жиддий мунозарага сабаб бўлиб келганини кўрсатади. Бундай мунозалар том маънодаги вакиллик ҳокимиятини шакллантириш, унинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш борасида ислохотларни амалга ошираётган мамлакатларда ҳозиргача кузатилади. Чунки парламентнинг тузилиши унинг ўз ижтимоий вазифасини самарали амалга оширишида ўта муҳим аҳамият касб этади.

Хўш, парламент фаолиятининг қайси бир шакли вакиллик ҳокимиятини амалга оширишда кўпроқ самара беради?

Ўтмишда бир қатор олимлар икки палатали парламент конституциявий ва ҳуқуқий давлат тамойилларига, халқ вакиллиги ғоясига мос келишини таъкидлаган эди. Бундай қарашларнинг кенг тарқалишида Англия парламентчилиги айниқса бекиёс аҳамиятга эга бўлди. Нафсиламрини айтганда, Англия парламентчилиги ватани ҳисобланади. Шу боис бу мамлакат парламенти дунёда, энг аввало, Оврупода парламентчилик ғояси тарқалишида муҳим аҳамият касб этди. Анг-

лия парламентининг қуйи палатаси XIV асрдаёқ лордлар палатасидан ажралиб чиқиб, том маънода халқнинг вакиллик мақомини олди.

Кўпгина мамлакатлар бошқарувнинг парламент



шаклига ўтар экан, Англия парламенти тузилмасини намуна сифатида қабул қилди. Бунда икки палатали парламент вакиллик ҳокимиятининг энг муҳим белгиси бўлиб қолди. Аммо парламентчилик амалиёти шуни кўрсатдики, вакиллик ҳокимиятини фақат икки палатали парламент билан боғлаб қўйиш мумкин эмас экан. Асосий мунозара қайси давлатларда (федеративми, унитарми), қандай шароитда, қайси омилларни ҳисобга олган ҳолда бир палатали ёки икки палатали парламентни шакллантиришнинг мақсадга мувофиқлиги устида борган.

Баъзи олимлар ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниш тамойилларига асосланиб, давлат ҳокимиятини фақат икки палатали парламент асосида самарали бошқариш мумкин деб ҳисоблайди.

Масалага бундай ёндашув илк бор Монтескье томонидан асослаб берилди ва у икки палатали парламентнинг Англия модели кенг тарқалишида катта роль ўйнади. Файласуфнинг фикрига кўра, ҳар қандай конституциявий монархияда қонун чиқарувчи ҳокимият мақоми ҳар бири алоҳида мажлис ўтказадиган икки палатали парламент ихтиёрига берилиши керак. Биринчи палата халқ вакиллари мажлиси, иккинчи палата эса аслзодалар мажлисидан иборат бўлмоғи лозим. Монтескье ўша



пайтда Англияда ҳукм сурган шарт-шароитни таҳлил этиб шундай деган эди: қонун чиқарувчи ҳокимият икки тармоқдан иборат бўлади. Бу тармоқлар бир-бирини ўзларига тегишли қарорни бекор қилишдан тийиб туради. Француз файласуфи таъкидлагандек, икки палатали парламентнинг афзаллиги шундаки, бундай тузилмада чуқур ўйланмаган қарор қабул қилишнинг олдини олиш имконияти мавжуд. Машҳур инглиз файласуфи ва ҳуқуқшуноси Иеремия Бентам 1815 йилда ёзган “Қонунчилик мажлислари тактикаси” асарида ана шу нуқтаи назарни ёқлаб чиққан эди.

Монтескье юқори палатани эркин сайлов орқали эмас, балки энг машҳур шахслар ичидан танлаб олиш асосида шакллантириш зарур деб ҳисоблайди. У аслзодалар палатаси бўлган

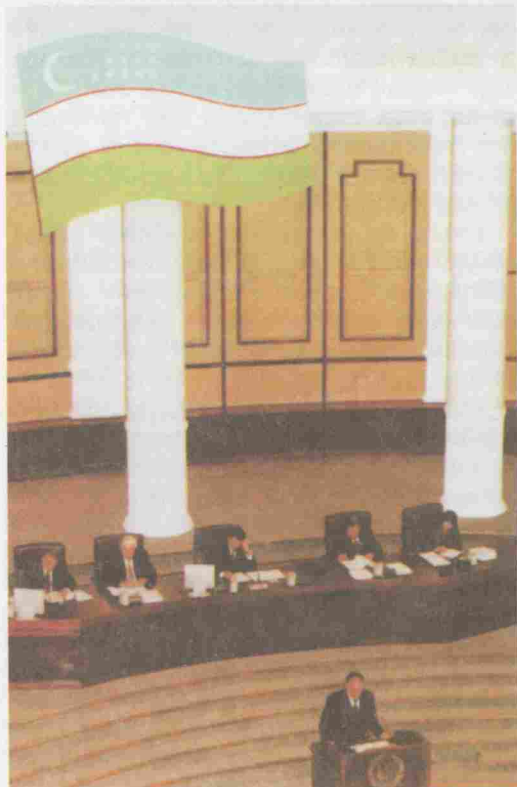
тақдирдагина самара бериши мумкинлигини таъкидлайди.

Ҳозирги замон олимларининг фикрига кўра, икки палатали парламент аҳолининг барча қатламлари манфаатларини акс эттира олгани учун бир палатали парламентга нисбатан афзалдир. Бинобарин, бундай парламент қабул қилган қонун ва қарорлар барча ижтимоий қатлам ва гуруҳлар фаровонлиги йўлида хизмат қилади.

Маълумки, ҳозирги замон жамиятлари орзу-интилишлари, манфаат ва муаммолари турлича бўлган, аҳолининг ҳар хил тоифаларини қамраб олган мурраккаб ижтимоий организмдан иборат. Хилма-хил ижтимоий манфаатларни тўлиқ ва аниқ ифодалашга қаратилган икки палатали парламент бундай шароитда, шубҳасиз, асосий вазифасини самарали амалга ошириш имкониятига эга бўлади. Бундай имконият туфайли бутун жамият, унинг барча тоифалари манфаатларини мужассам этадиган қонунлар қабул қилиш ҳам мумкин бўлади.

### Хорижий мамлакатлар парламентчилиқ тажрибаси

Бугунги кунда дунё мамлакатлари парламентлари тузилиши, ваколатлари доираси, ижтимоий таркиби, мамлакат сиёсий тизимида тутган ўрни ва мавқеи, номланиши, депутатларининг сони билан бир-биридан фарқ қилади. Гарчи улар турли хусусиятларига кўра ҳар хил бўлса-да, аммо давлат идора усулида бажарадиган муҳим ижтимоий вазифаси — қонун чиқарувчилик функцияси нуқтаи назаридан муштарак жиҳатларга ҳам эга. Парламентлар одатда бир палатали ёки икки палатали бўлади. Бироқ айрим мамлакатларда кўп палатали парламентлар ҳам бўлган. Масалан, Жанубий Африка Республикаси парламенти илгари уч палатадан (ирқий тамойилга кўра), Югославия парламенти эса олти палатадан (касбий тамойилга кўра) таркиб топган эди. Албат-



та, бу каби ҳолатлар жуда кам учрайди. Қолаверса, вақт ўтиши билан кўп палатали парламентларнинг унча самарали эмаслиги кўриниб қолди ва уларнинг ўрнини бир палатали ва икки палатали парламентлар эгаллади.

Бир палатали (монокамерали) парламент ҳудуди кичик, аҳолиси кўп бўлмаган Швеция, Португалия, Латвия, Литва, Эстония, Греция, Венгрия, Болгария, Словакия каби унитар давлатларда фаолият юритади.

Тузилиши жиҳатдан содда ва ихчамлиги, тўғридан-тўғри сайловлар асосида шакллантирилиши, мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётига оид масалаларни ечишда катта ваколатларга эга бўлиши, баъзи ҳолларда парламент олдида ҳисоб берувчи президент ҳамда ҳукуматни сайлаши, барча депутатларининг тенг ҳуқуқли экани, қарор ва қонунлар бирмунча соддароқ кўринишда ишлаб чиқилиб, тезроқ қабул қилиниши бир палатали парламентларнинг афзалликларидан ҳисобланади.

Шу билан бирга, бир палатали парламентнинг айрим ноқулайликлари ҳам йўқ эмас. Аввало, давлатнинг турли ҳудудлари манфаатларини бирдек акс эттира олмаслиги парламентнинг радикаллашуви, партиявий яккаҳоқимлик тамойилларининг кучайиши, бошқа ҳокимият тармоқларига қарши туриб, бошқарув соҳасидаги барча вазифаларни ўз зиммасига олиши мумкинлиги шулар жумласидандир.

Икки палатали (бикамерали) парламентлар асосан мураккаб тузилишга эга бўлган федератив давлатларда шакллантирилади. Одатда федератив давлатларнинг юқори палаталари ҳудудий субъектлардан сайланган вакиллардан таркиб топади. Баъзилар бундай парламент унитар, яъни марказлашган давлатлар учун мос эмас, деган фикрни ёқлайди. Бироқ ҳозирги пайтда аксинча бўлиб, икки палатали парламентлар сони унитар давлатлар ҳисо-

бига ортиб бормоқда. Бугунги кунда дунёнинг етмиш мамлакатида икки палатали парламент фаолият кўрсатмоқда. Бунга Франция, Ирландия, Испания, Италия, Япония, Малайзия каби давлатларни мисол келтириш мумкин. Бундай парламентларнинг юқори палаталари кўпинча Сенат деб юритилади. Баъзи давлатларда эса Федерал Кенгаш (Австрия), Бундестрат (Германия), Штатлар Кенгаши (Ҳиндистон) деб бошқача аталади. Икки палатали парламент Марказий Осиёнинг бир қатор давлатлари, жумладан, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда ҳам мавжуд. Икки палатали парламентнинг афзалликлари бир талай. Жумладан, бундай парламент фаолиятида жамиятнинг турли қатламлари доираси кенгроқ қамраб олинади, ҳудудлар манфаати тўлиқ акс этади. Одатда юқори палата депутатларига қуйи палата депутатларига нисбатан юксакроқ талаб қўйилади. Шунинг учун юқори палата таркибида малакаси юқори, тажрибаси кўп, ёши ва ҳурмати улуғ кишилар бўлади. Бу палата ўз фаолияти орқали қуйи палатани мувозанатга солиб туради, у қабул қилган қонун ва қарорларни такомиллаштиради, баҳс-мунозаралар чоғида беҳуда эҳтиросларга берилмайди, кўрилаётган масалаларни давлат манфаатлари фойдасига ҳал қилишга интилади, қуйи палата радикаллашувининг олдини олади.

Бундан ташқари, профессионал парламент афзаллиги сиёсий партияларнинг ўзаро рақобати, аҳоли турли қатламларининг қонунчилик жараёнида фаол иштирок этишида ҳам намоён бўлади. Икки палатали парламент қуйи палатани профессионал асосда шакллантиришга имкон беради. Шу тариқа депутатларнинг махсус билим ва малакага эга бўлиши, сиёсий-ижтимоий жараёнлардан яхши хабардорлиги ҳамда маҳорати улар тайёрлаётган қонун лойиҳалари сифатига ижобий таъсир этади.



## Ўзбекистонда парламент ислоҳоти

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ўз тараққиёт йўлини танлаб, демократик ривожланиш сари қадам қўйди. Ижтимоий ҳаётни эркинлаштириш, бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш, шахс ва жамият манфаатларига хизмат қиладиган ҳуқуқий давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этиш истиқлол йўлидаги муҳим ва асосий вазифага айланди.

Бу вазифаларни бажариш учун мустабид тузумдан мерос қолган ҳокимият ва бошқарув идораларини янгитдан шакллантириш, қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти мустақиллигига эришиш зарур эди.

Маълумки, демократик давлатларда ҳокимиятнинг муҳим бўғини қонун чиқарувчи ҳокимият саналади. У ўзининг мустақиллиги, автономлиги, ижро ҳокимияти устидан назорат қила олиши билан ажралиб туради. Ўзбекистон сиёсий мустақилликка эришганидан кейингина мустақил қонун чиқарувчи ҳокимиятини ташкил этиш имкониятига эга бўлди.

Мамлакатимизда аввало қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ҳуқуқий асослари яратилди, унинг вазифа ва ваколатлари ҳамда қонун ижодкорлиги, парламентлараро алоқалар, ижро ҳокимиятини назорат этиш, фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқиш билан боғлиқ фаолият йўналишлари белгиланди.

Бугунги кунда парламентнинг жамият ҳаётидаги ижтимоий вазифаларни ҳал этиш борасидаги аҳамияти тобора ортиб бориши, унинг таркибий тузилишини такомиллаштириш, фаолият самардорлигини ошириш, юртимизда парламент демократиясини ривожлантириш, бу ҳокимият тармоғининг назорат этиш функциясини кучайтириш, кенг жамоатчиликни қонунчилик жараёнига кенг жалб қилиш заруратини юзага келтирди. Бир палатали парламент сифа-

тида фаолият бошлаган Олий Мажлис, шубҳасиз, қонунчилик, давлат бошқаруви соҳасидаги фаолияти, ўтиш даврига хос муаммоларни ҳал этиш жараёнида салмоқли тажрибага эга бўлди. Ватанимиз парламенти қабул қилган қонунлар мажмуи ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларини демократлаштиришнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этди. Шу билан бирга, Олий Мажлис фаолияти даврида юртимизда яқин истиқболда ўз ечимини кутаётган масалалар кўлами ҳам белгилаб олинди.

Президент Ислом Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ иккинчи сессиясидаги нутқида мамлакат парламенти фаолиятини такомиллаштириш, қабул қилинаётган қонунлар сифатини ошириш ҳамда унинг касбий маҳоратини кучайтириш масаласига эътибор қаратиб бундай деган эди: “Ҳаёт ўзгариши билан, одамларимизнинг аввалги сиёсий ва маънавий онги улғайиши билан бизнинг парламентимизнинг ташкил этилишида ҳам тегишли ўзгаришлар бўлиши табиийдир. Шу ҳолатларни назарда тутиб, мен доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизими-га ўтиш таклифини киритмоқчиман”.

Олий Мажлиснинг еттинчи сессиясида эса мазкур масала бўйича умумхалқ референдумини ўтказиш ҳақида қарор қабул қилинди. Ана шу қарорга асосан 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда икки палатали парламентни жорий этиш масаласи қўллаб-қувватланди. Икки палатали парламентни шакллантиришда Олий Мажлиснинг VIII сессиясида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 27 январдаги референдуми яқунлари бўйича қонунчилик ишларининг асосий йўналишлари тўғрисида”ги қарори ва “Референдум яқунлари ва давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий қонун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Парламентнинг 2002 йил декабрдаги X сессиясида эса “Ўзбекистон Республикаси





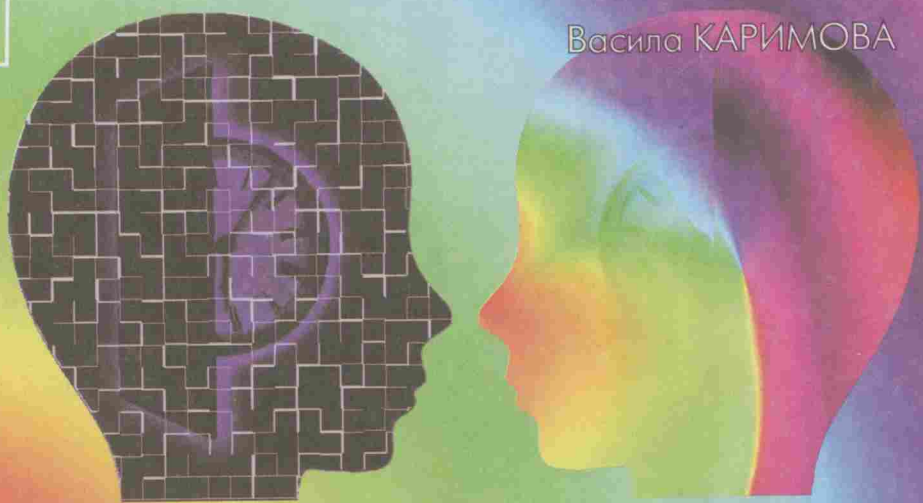
Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги конституциявий қонунлар қабул қилинди.

Мазкур қонунларга мувофиқ Олий Мажлис юқори палата — Сенат ва қуйи палата — Қонунчилик палатасидан иборат бўлади. Қонунчилик палатасига кўппартиявийлик асосида 120 депутат сайланади. Сенат эса ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, у Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда, яъни олти кишидан сайланадиган Сенат аъзолари — сенаторлардан таркиб топади. Сенаторларнинг умумий сони 100 нафар бўлиб, улардан 16 тасини Ўзбекистон Президенти тайинлайди. Қонунчилик палатаси депутатлари эса фуқаролар томонидан қонунга мувофиқ умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Шунингдек, ушбу қонунларда ҳар бир палатанинг ваколати, уларнинг ту-

зилмаси ва ўзаро алоқалари, келишилган тадбирларни, қонун лойиҳалари муҳокамаларини ўтказиш тартиби, палаталарнинг давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқлари билан алоқасини йўлга қўйиш ва бошқа масалалар аниқ белгилаб қўйилган.

Икки палатали парламентнинг ташкил этилиши ҳокимиятнинг асосий манбаи ҳисобланган халқ вакиллигини тўлиқ рўёбга чиқариш усул-усулларини такомиллаштириш, демократия тамойилларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Қонунларни икки палатали парламентда ишлаб чиқиш, муҳокама этиш ва қабул қилиш сайловчилар манфаати ва эҳтиёжларига тўлиқ мос келади. Чунки бу жараён амалдаги Конституция доирасида турли ҳуқуқий ғоя ва ташаббуслар билан парламентда плюрализм ва эркин рақобат муҳитини қарор топтириш имконини беради. Бунинг натижасида фуқароларимиз ҳуқуқ ва эркинликларини тўлиқ таъминлаш борасида яна бир муҳим қадам ташланган бўлади.



## E'TIQOD VA MA'RIFAT – IJTIMOIY YUKSALISH ASOSI

*Маърифатли инсонгина демократ бўлиши мумкин.*

**Ислом КАРИМОВ**

Қадимги ривоятларда айтилишича, Арасту ўз шогирдларига қарата бундай деган экан: “Иززат тиласанг, иффатли бўл, улуғлик тиласанг, мулойим бўл, зафар тиласанг, адолат йўлини тут, қадр тиласанг, ростгўй бўл, нажот тиласанг, сабр эт, илм ўрганмоқчи бўлсанг, жидду жаҳд қил”. Бу улуғ фазилатларга эришмоқ учун инсон аввало мустаҳкам эътиқодли ва собит иймонли бўлиши зарур.

Эътиқодсиз ахлоқ бўлиши мумкин эмас. Бу оддий ҳақиқатни буюк немис файласуфи Иммануил Кант шундай таърифлаган: “Агар худо бўлмаса, барча нарсага эрк берилади”. Кант бу ўринда жаҳолат ҳукмронлик қилган ўрта асрлардаги бошбошдоқлик, тартибсизлик, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари бошдан кечирган маънавиятсизликни назарда тутиб, бундай офатдан сақланиш учун ҳар бир инсон иймон-эътиқодли бўлиши лозимлигини таъкидлаган эди. Алломанинг таълим беришича, бу дунёда олим ва фозил зотларнинг диққатига муносиб фақат икки ҳодиса бор. Булар — юлдузли самою қалбимиздаги маънавий қонуниятлар. Кант ўзининг содда, лекин доноларча айтган фикридан яна бир муҳим хулоса чиқарган ҳолда шундай дейди: “Ўзгалар билан муомалада уларнинг сенга қандай муносабатда бўлишини хоҳласанг, ўзинг ҳам шундай йўл тут”.

Буюк файласуфнинг бу фикрларини келтиришдан мақсад юртимизда озод ва обод Ватан, эркин фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнида

маънавий-ахлоқий тамойиллар муҳим ўрин тутишини таъкидлаш эди. Дарҳақиқат, инсоният тараққиёти ҳам, жамият ривожини ҳам маълум бир маънавий қонуниятлар, ахлоқий меъёрларга асосланади. Инсон ва жамият муқаддас деб билган ахлоқий тамойиллар одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, уларнинг ҳаётига маъно-мазмун бахш этиш, уларни ягона халқ, ягона миллат қилиб бирлаштиришда беқиёс аҳамият касб этади. Айнан ахлоқ туйғули ҳар бир шахс жамият аъзоси эканини, фақат ўзини ўйламай, ўзгаларнинг хоҳиш-истакларини ҳам инобатга олиб яшаш шартлигини чуқур ҳис этади.

Бинобарин, бугун биз барпо этаётган янги жамият кишиларининг ўзига ўхшаш фуқаролар билан бўладиган муносабатлари юксак ахлоқий тамойиллар асосига қурилса, кўзлаган мақсадларимизга шунча тез етамиз.



### Эътиқод ва маърифат

Инсоннинг юксак эътиқод ва маърифат эгаси бўлиши, унинг ҳар бир воқеа-ҳодисага теран илмий асосда ёндашиши фуқаролик жамиятининг муҳим шартидир. Президентимиз Ислам Каримов “Фақат маърифатли инсонгина демократик жамиятда яшаш мумкин”, деб таъкидлаганида ана шу ҳақиқатни назарда тутгани шубҳасиз. Содда қилиб айтганда, эркин жамият аъзолари энг аввало маърифатли ва маънавиятли инсонлар бўлиши лозим. Шу ўринда бу иккала қадрият — маърифат ва маънавиятнинг ўзаро мутаносиблиги қандай бўлиши керак, деган савол туғилиши мумкин. Бу саволга жавоб топиш учун яна тарихга, дунё олимларининг илмий меросига мурожаат қиламиз.

Аксарият олимларнинг фикрича, кўплаб давлатлар демократия нималигини, унинг имтиёз ва имкониятларини англагани сари тарғибот ва ташвиқот ишларига эътиборни кучайтирган. Бу борада америкалик олим Аронсоннинг мулоҳазалари диққатга сазовор. У шундай дейди: “Тарғиботлар даврида демократиянинг яшовчанлигини таъминловчи муҳим омиллардан бири — коммуникаторлар, яъни фикрларни бошқаларга етказувчилардир. Улар электорат — тарафдорларнинг маълумотлиги ҳамда кўп нарсани билишини инобатга олиб, ўз ғояларини аниқ ва равион тилда, ҳақгўйлик шиори остида етказсагина айтилган ҳар бир сўз, ғоя таъсирчан бўлади”.

Тарғибот билан эътиқод ўртасида бирон бир алоқа борми, деган саволга олимлар қуйидагича жавоб беради: ҳар қандай эътиқод ҳам тарғибот маҳсули эмас, лекин ҳар қандай тарғиботдан кўзланган мақсад — эътиқодга таъсир кўрсатишидир.

Бу масалага ҳатто қадим Юнонистонда ҳам катта эътибор берилган. Масалан, Арасту “Риторика” асарида устози Афлотун ва софистларнинг одамларга таъсир кўрсатиш маҳорати хусусидаги фикрларини баён этган. Унинг фикрича, инсон эътиқодини шакллантиришдан кўзланган асл мақсад — нуқтаи назар ёки муносабатни аниқ билдирди олишидир. Со-



фистлар эътиқодини фақат муайян бир далилларга эга бўлиш ва уларнинг борлигини исботлаш билан боғлаган. Арасту эса далилларга ёки билимга эга бўлиш билан эътиқодли бўлиш ўртасидаги фарқни кўрсатиб, билимга ақл ва мантиқ орқали ҳам эришиш мумкин, дейди. Лекин билимга эга бўлиш осон эмас. Ҳаётда шундай одамлар борки, уларга бирор нарсани уқтириш, қалби ёки онгига етказиш учун аввало уларнинг эътиқодига таъсир ўтказиш лозим бўлади. Римлик буюк нотик Цицерон “Сўз ила таъсир кўрсатиш инсонга зиён етказиб қўймасмикан?” деган саволга қуйидагича жавоб берган: “Донишмандлик нотиклик маҳоратидан холи бўлса, давлатга кам фойда келтиради, лекин инсон нотик бўлса-ю, донишмандликдан бебаҳра бўлса, ундан ҳеч қандай наф йўқ, фақат зиён етади”.

Яъни, одам жуда ақлли, кўп билимга эга бўлиб, билган нарсасини нотиклик маҳорати билан гўзал сўзлар воситасида баён этолмаса-да, ундан жамиятга маълум маънода наф тегади. Лекин одам сўзга чечан ва кучли нотик бўлатуриб, илми саёз нодон бўлса, ундан жамиятга кўпроқ зиён етади. Бунга ҳаётда мисоллар кўп. Масалан, Фарбда ўз вақтида шовшувга сабаб бўлган мунизм фақат ҳавойи сўзлар билан одамлар эътиборини қозонмоқчи бўлган. Бугунги кунда эса ислом оламида ваҳҳобийлик каби ақидапарастлик оқимларининг асл исломий ғояларга зид ақидаларни тарғиб этиши ҳам донишмандликсиз амалга оширилаётган воизликдан бошқа нарса эмас.

Бундан чиқадиган мантиқий хулоса шундан иборатки, катталар тарбия жараёнида болаларда эътиқод асосларини шакллантирар экан, аввало ўзлари билган ва кўрган-кечирганларини аниқ ва равон тилда, уларнинг тасаввури қабул қила оладиган тимсоллар воситасида тушунтира олиши лозим. Энг муҳими, ота-она бирон нарса ҳақида гапираётганда чин дилдан, астойдил сўзлаши керак, токи айтаётганига уларнинг ўзи ҳам қаттиқ ишониши, эътиқод қилиши маълум бўлсин. Агар ота-она билган ва кўрган-кечирганларини — бутун ижобий тажрибасини кундалик хатти-ҳаракати, муомала, феъл-атвори орқали болага сингдира олмаса, шунчаки тақлид объектига айланиб қолиши мумкин. Тўғри, агар катталарнинг хулқи ижобий бўлса, бола уларга тақлид қилиб ҳам фойдали кўникмаларни орттириши мумкин. Аммо катталар болани ўзи амал қилмайдиган ҳаракатларга ундаса ёки уларга ўзининг ақли етмаган нарса хусусида чалкаш, нотўғри фикрларни айтса, улар шунчаки лақма нотикқа айланиб қолади. Бундай муносабат мурғак бола тасаввурида охир-оқибатда, ижтимоий психология фани атамаси билан айтганда, когнитив диссонанс ҳолатини келтириб чиқаради. Бундай ҳолатни тили бошқа-ю, дили бошқалик, муллани айтганини қилгин-у, қилганини қилма қабиллида иш тутиш, дея таърифлаш мумкин.

### **Фуқаролик жамияти аъзосининг психологияси қандай бўлади?**

Фуқаролик жамиятидаги муносабатлар алоҳида олинган индивид психологиясига монанд ривожланади. Дейлик, индивид, яъни инсон дунёга келгач, ҳаётининг дастлабки даврларида (илк чақалоқлик, гўдақлик даврлари) ўзини ўзгалардан фарқли деб билмайди. Яъни, бу даврда у ўзини

ота-онаси, оила аъзолари билан бир бутун, яхлит вужуд сифатида ҳис этади ва “биз” психологияси билан яшайди. Унинг тили чиқиб, “мен” деган сўзни айтишни ўрганиши билан вужудида шахсий мустақилликка интилиш майллари уйғонади. У энди ўзининг кимлигини, ўзгалардан фарқли ёки умумий хусусиятларини тушуна бошлайди. Бу жараён бир неча йиллар давом этиб, ўсмирликнинг дастлабки даврларида унинг “мен”и нуқтаи назаридан ўзгаларга эътибор бериши кучаяди, бунда у энди ўзига тенгдош, фикрдош, ҳамдард бир муҳитни қўмсаб қолади. Унинг шахс сифатидаги кейинги такомиланиши ана шу муҳитнинг унга қанчалик яқинлиги, уни ўз бағрига қабул қилишига боғлиқ бўлади.

Фуқаролик жамиятининг шаклланишида ҳам айнан шу қонуниятга ўхшаш жараён мавжуд. Ҳар бир фуқаро ўзини, она тили, оиласи, миллий қадриятлари, уни ўраб турган атроф-муҳитни билгани сари уларга меҳр қўя бошлайди. Одатда шахсий манфаатдорликнинг ижтимоий манфаатдорлик билан уйғунлашуви шахс ўзлигининг миллий ўзликка боғланиши тарзида кечади. Яъни, миллий ўзликни англаш, унга алоқадор қадриятларни билиши муайян шарт-шароитда — оила, боғча, мактаб, лицей, коллеж, олий ўқув юрти ва меҳнат жамоасида рўй беради. Лекин фуқаролик жамиятига хос муносабатларга қўниқиш, уларнинг ўз манфаатларига мос эканини англаш ўз-ўзидан бўлмайди. Агар жамиятдаги алоҳида бир ижтимоий гуруҳ, айниқса, ёшларни назарда тутсак, бу жараён турли тарғибот-ташвиқот ишлари орқали амалга оширилади. Тарғиботчилик амалиётида бу ишларнинг илмий, оммавий ва амалий кўринишлари фарқланади.

Илмий тарғибот асосан жамият ва давлат ривожининг илмий асосларини замонавий, жумладан, халқаро тараққиёт анъаналарига боғлаб тушунтиришни назарда тутлади. Бу иш ўқув-тарбия муассасаларида амалга оширилади. Кенг омма учун эса у илмий-оммабоп тарзда, тингловчиларнинг ёши, жинси ва сиёсий қизиқишларини инобатга олган ҳолда амалга оширилади. Яъни, бу борадаги маърифий тарғибот қуруқ сафсата ёки назарийлаштирилган фоялар йиғиндиси эмас, балки ҳаётимиз, фаолиятимиз, маиший турмуш тарзимиз қонуниятлари билан боғлиқ, илмий асосланган ўқув жараёнидир.

Оммавий ташвиқот фуқаролар онгига бевосита таъсир кўрсатиш учун амалга оширилади. Бунда психологик таъсирчанликнинг энг оммабоп усуллари — образли фикрлаш, кўргазмали қўрол ва визуал воситалардан фойдаланилади. Бу ишлар асосан маънавий-маърифий тарбия, профессионал таълим (касб-хунарга оид махсус фанларни ўқитиш), оммавий ахборот воситалари, ижтимоий реклама (халқ хўжалигида эришилган ютуқлар кўргазмаси, монументал тарғибот, музейлар, халқаро ютуқлар), ишлаб чиқаришдаги юксак натижалар, маданий-маърифий ишлар, байрамлар, оммавий мулоқот каби усуллар орқали амалга оширилади. Бу оммавий таъсир воситалари одамларнинг қизиқиш ва мақсад-муддаоларининг ўзгаришига мос тарзда янгилашиб, такомиллашиб боради.

Бу ўринда бўлғуси фуқароларнинг сиёсий маданиятини шакллантирувчи тарбия жараёнига айниқса катта аҳамият бериш керак. Агар сиёсий тузум барқарор бўлса, бир авлод фуқароси ўзидан кейинги авлодга шу жамиятга хос асосий муносабат ва қадриятларни етказиши лозим.



Бундай шароитда уларда қонунларга нисбатан ҳурмат ва итоаткорлик ҳиссини ошириш борасидаги тажриба оила ёки таълим орқали ўз-ўзидан, табиий тарзда узлуксиз рўй бераверади.

Демак, амалдаги қонунларнинг мукамал ва пухта бўлиши, жамият ҳаётида юз бериши мумкин бўлган беқарор ва мураккаб вазиятларда ҳам уларга таяниб иш кўриш фуқаролик тарбиясида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Бундай қонунчилик ҳукмрон бўлган жамиятда бир авлод манфаатига тўғри келган нормалар кейинги авлод томонидан ҳеч иккиланмай қабул қилиниши мумкин. Демак, сиёсий тизимнинг легитим ва барқарор бўлиши фуқаролик жамияти аъзоларининг сиёсий маданияти, ҳуқуқий онгини шакллантиришдаги муҳим омилдир.

Фуқаролик жамиятининг дастлабки ижтимоий институти оиладир. Чунки оила бундай жамиятга хос асосий хусусият ва тамойилларни ўзида мужассам этади. Миллий қадриятлар асоси бўлган ахлоқ-одоб, юриш-туриш, меҳнат меъёрлари айнан оилада сингдирилади.

Давлат ва ҳокимиятга муҳаббат, обрў-эътибор — авторитет тўғрисидаги сиёсий онгга алоқадор тушунчалар, сиёсий маданият ва ҳулқ-атвор асослари ҳам оилада шакллантирилади. Бир қарашда оддий ҳол бўлиб туюладиган эр ва хотиннинг никоҳга муносабати, унинг қадрланиши боланинг ёшлиқдан оқ оилани, ундаги бурч ва масъулиятни теран тушуниб боришига сабаб бўлади. Бундан ташқари, умумхалқ референдумлари, сайловлар, сайловолди жараёнларида ота-онанинг фаол ва онгли иштироки, уларга бўлган муносабати фарзандлар учун ўзига хос сиёсий мактаб вазифасини ўтайди. Буни тушунган ота-она сайлов участкаларига фарзандлари билан бирга боради. Бу эса боланинг мурғак қалбида жамият сиёсий ҳаётининг тенг ҳуқуқли иштирокчиси бўлишга ҳавас уйғотади, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялайди. Бундай болалар ўша кунларга етишни интиқлик билан кутиб яшайди. Ёки бўлмаса, баъзи оилаларда токчаларнинг юқори қисмига Қуръони карим қўйиб қўйилган бўлади. Бу — яхши, албатта. Оилада муқаддас ислом динига эътиқод, Оллоҳни ҳамиша қалбида сақлаш, гуноҳ ишлардан тийилиш, савоб ишларни кўпроқ қилиш каби амалларни эгаллашда бунинг ҳам ўзига хос аҳамияти бор. Лекин Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам ҳар бир оилада, китоб жавонларининг тўрида, чиройли жилдларда айни шу тарзда сақланса, нур устига нур бўларди. Оила аъзолари вақти-вақти билан уни варақлаб, ўзининг фуқаро сифатидаги барча ҳуқуқ ва бурчлари унда мужассам эканини ҳис этиб, тегишли моддаларнинг маъносини тушуниб борса, болаларда ёшлиқдан оқ қонунларга ҳурмат, ҳуқуқий тафаккур шакллана бошлайди. Қисқаси, оила жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳамда маънавий ўзгаришларнинг маъно-моҳияти фуқаро онгига сингиб борадиган муқаддас даргоҳдир. Шу боис юртимизда оила мустақамлиги, унинг жамият ҳаётидаги нуфузини оширишга катта эътибор берилмоқда.

Оилада бошланган бундай тарбиявий жараён кейинчалик таълим муассасаларида давом этади. Бу босқичда гуманитар таълим ва шахс тарбияси асосида сиёсий маданият тамойиллари (сиёсий партияларга муносабатдан тортиб, сайловлар жараёнида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш, фаол иштирок этишгача) изчил ўргатиб борилади. Бу жараён мафкуравий тарбия билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилади.



Эркин жамиятда инсонда ёшликданок фуқаролик онги ва ўз-ўзини англаш туйғусини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Фуқаролик онги — ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у ҳар бир шахснинг ўзини муайян бир жамият аъзоси сифатида идрок этиши, бошқа инсонлар, айниқса яқин қариндошлари, ёр-дўстлари, ватани ва халқи манфаатлари билан ўз манфаатини уйғунлаштира олиш қобилиятидир.

Америкалик сиёсатшунос Р. Ароннинг таъкидлашича, том маънода демократик жамият билан давлат ўртасида аниқ дифференция бўлиши керак. Маълумки, собиқ социалистик тузумда бундай дифференция бўлмаган, чунки у тизим фуқаролик жамияти эмас эди. У номигагина умумхалқ давлати бўлиб, аслида унинг таркибида халқ давлатга қоришиб кетган, жамият ўз мустақиллигини йўқотган эди. Жамиятда элита — “оқ суяклар” қатлами ҳосил бўлган, жамият ҳам, давлат ҳам фақат уларнинг манфаати учун хизмат қилган.

Фуқаролик жамиятида инсон мамлакат сиёсий ҳаётида шунчаки расмиятчилик учун қатнашмайди. Аксинча, у жамият ҳаётида фаол иштирок этиб, ватани, халқи ва оиласи манфаатларини кўзлаб, ижтимоий-сиёсий жараёнларга онгли тарзда ўз муносабатини билдиради.

Аслида жамият манфаатлари кенг қамровли бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг турфа қизиқиш ва эҳтиёжларидан келиб чиқади. Фуқаро ҳақ-ҳуқуқларининг кўплиги ва хилма-хиллиги ҳам шунга асосланади. Буни бугунги ҳаётимиздаги битта мисолда яққол кўришимиз мумкин. Юртимизда маҳаллаларга эътибор кучайиб, унинг ўзини ўзи бошқариш идораси сифатидаги ҳуқуқи ортгани сари одамлар орасида маҳалланинг обрўи ошди, “маҳалланинг иши кўп” каби гап-сўзлар тез-тез қулоққа чалинадиган бўлиб қолди. Бундай қизиқишларнинг сабаби — жамият манфаатлари билан фуқаро ва унинг оиласи манфаатлари кесишган жой — маҳалла эканидир. Маҳаллада фуқароларнинг шахсий эҳтиёжларидан тортиб, ҳар бир оиланинг моддий ва маънавий манфаати ҳам уйғунлашади. Шу боис кундалик ҳаётдаги кўпгина муаммоларнинг ечими маҳалладан изланади.

Сирасини айтганда, Ўзбекистон шароитида барча фуқаролар — маҳалла аъзоларидир. Шу маънода, эътиқод ва маърифат тарбиясида оила билан бир қаторда маҳалла ҳам муҳим ўрин тутди. Халқимиз ҳам бежиз “Маҳалла — ҳам ота, ҳам она” деб айтмайди.

Амалий тарғибот ва ташвиқот асосан одамларнинг турмуш тарзини, билим ва тарбия олишини, шахар ва қишлоқлар қиёфасини ўзгартириш орқали амалга оширилади. Яъни, агар юқоридаги икки ҳолатда асосан фуқаролар онгига таъсир этиб, уларнинг фикрлаш тарзи ва ўй-фикрларини ўзлаштириш орқали фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришга эътибор қаратилса, учинчи ҳолатда одамларнинг кундалик хатти-ҳаракатларига амалий ишлар, реал шароит орқали таъсир этилади.

Албатта, фуқаролик жамияти барпо этиш ва унинг ҳар томонлама онгли ва маърифатли аъзоларини тарбиялаш — ўта мураккаб иш. Лекин қадим-қадимдан юксак маърифий анъана ва қадриятларга эга бўлиб келган халқ ва миллат бу масъулиятли вазифани босқичма-босқич амалга оширишга қодир. Мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, ҳар томонлама соғлом ва баркамол инсонларни вояга етказиш борасида амалга оширилаётган ишлар бунинг далили бўла олади.

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Саъдулла ҲАКИМ

# АТИРГУЛ СОҲАСИДА

## МАНГУ ҲИЖРОН НАВОСИ

Кутган фақат бир менми,  
Бир менми гирён фақат?  
Ҳар тонг қон бўлиб бағри  
Нимани кутар шафақ?

Сарғайган кўзёшларин  
Олмалар тап-тап тўкар.  
Улар кимнинг йўлига  
Бунчалар зор кўз тикар?

Қоронгу кечаларда  
Ой фонусин кўтариб,  
Юлдуз кўзли сулувлар  
Кимни юрар ахтариб?

Карвон-карвон булутлар  
Нега ўкириб бўзлар?  
Дунё кезган шамоллар  
Увлаб нимани излар?

Қутавериш охири  
Тоғ бағри бўлганми тош?  
У кимни кута-кута  
Тўкар дарё-дарё ёш?

Олов тусли аргумоқ,  
Йўртиб ўтар ҳар куни.  
Ким суғориб ҳар кеча,  
Қайда ўтлатар уни?



Кўриниш бермас нега  
Алп қоматли чавандоз?  
Кимни кутиб фасллар  
Ёяр турли пойандоз?

Ер устини бирма-бир  
Кезиб чиққач қадамлаб,  
Ер остига нимани  
Излаб кетар одамлар?

Эй олами кубаро,  
Гоҳ вайрон, гоҳ шод кўнгил.  
Қилча меҳр нуридан  
Каббача обод кўнгил.

Бағри қон шафақ бу — сен,  
Бу сен — саргардон шамол.  
Олов арғумоқ бу — сен,  
Бу сен — ҳасби-хатти ҳол.

На ошкор — сенда ошкор  
На ниҳон — ниҳон сенда!  
На рост — сенда-да рост бор,  
Ёлгон — на ёлгон сенда!

### ҚОРА ТОШ

Кимнинг баланд тоғларга  
Бир қур келмас чиққиси?  
Гараша тепасида  
Бобомўла чўққиси.

Бошида булут тўзир,  
Ажиб виқор. Ҳашамат.  
Ёшлик гайрати кўзиб,  
Чўққига тирмашаман.

Сайҳонда Гарашасой  
Оқиб ётар буралиб.  
Икки чети узумзор,  
Тош иморат, кўрали.

Ногоҳ тойиб, оёғим  
Остидан кўчар бир тош.  
Фарёд солиб, боёқши,  
Жарликка учар бир тош.

Эй қора тош, қора тош,  
Тилинг борми сенинг ҳам?



Оғритдимми дилингни,  
Мен бебош, гофил одам?

Қўшилиб нола қилган  
Тошлар дўстинг эдими?  
Наъматак чўзиб қўлин  
Ушлаб қолай дедими?

Сакраб нақд осмон бўйи  
Ўнгирдан ошди оху.  
Кимни огоҳ этгали  
Бунчалар шошди оху?

Эй қадрдон тоғимнинг  
Миттигина бўлаги,  
Тош бўлиб шунча бўлсанг,  
Мен ҳам бир тош бўлайин.

Ўраниб қор кўрпага,  
Қиш уйқусига қонай.  
Қўнғироқ чалса ёмғир  
Гул кўтариб уйғонай!

### ИЗЛАР

Икки чети ораста,  
Ёлғизоёқ чамбил йўл.  
Кетиб бораман аста,  
Ҳар ёнда гиёҳлар мўл.

Қуриб қорайган янтоқ,  
Чўқир шубоқ, кўк барра.  
Узоқда кунгура тоғ  
Осмонга тортар арра.

Шу биргина сўқмоқда  
От изи, қулон изи.  
Эшак изи, ит изи,  
Қуш изи, илон изи.

Шу биргина сўқмоқда,  
Дон изи, бугдой изи.  
Юзиб ўтар оҳиста,  
Қуёш изи, ой изи.

Балки бунда бир чоқлар  
Озод қўйиб навкарин,  
Елиб ўтган қуюндай  
Амир Темур навкари.

Балки... Машираб сўзона  
Наволар қилиб ўтган.  
Тушганча йўл узала  
Оёқларини ўнган.

Шу йўлда бобом изи,  
Отам излари пойдор.  
Қор ўтган, ёмғир ўтган,  
Шамол ўтган неча бор.

Шу сўқмоқда менинг ҳам  
Изим қолар экилиб.  
Бугдой донаси каби  
Сўзим қолар тўкилиб.

...Қай бир замон бегона  
Йўловчи қўйса қадам,  
Маънос бир соғинч ила  
Эслармикан мени ҳам?

### ШУ ГЎЗАЛ БОҒ ИЧИНДА

Бамисли жавҳару зар тоғ ичинда,  
Моҳият нарсанинг шундоқ ичинда.

Тафаккур дур каби ноёблигидан  
Мудом тутмиш макон чаноқ ичинда.

Ясаб тоштахтадан мўъжаз иморат,  
Мағиз қадри баланд ёнгоқ ичинда.

Очар япроқ ичинда лола рухсор,  
Муҳаббат лаззати ардоқ ичинда.

Сенинг тилинг, ай ёр, ишириндир,  
Садафдан қўргони дудоқ ичинда.

Қабоқ устида қолмиш қош, сабабким,  
Қароғ — кўз гавҳари қабоқ ичинда.

Азал ҳукмин, аё, ҳар лаҳза ёд эт,  
Азиздир жон, қазо — сиртмоқ ичинда.

Униш бордир, яшаш бор, яшнариш бор,  
Сўлиш бордир гўзал шу боғ ичинда.

Мурод шу, қолдириб бир майса яшиноқ,  
Моҳият касб айламоқ тунпроқ ичинда.

### ҲАР ЛАҲЗА

Ҳар лаҳза кўнглимни очсам, аллаёй,  
Бир қур ўзлимдан кечсам, аллаёй.

Қуртак оча олча шохида кўклам  
Биллур шабнамларни ичсам, аллаёй.

Юракни гул каби тутиб яланғоч,  
Сохта либосларни ечсам, аллаёй.

Қучсам қучогимга тўлса ифорлар...  
Ватан ҳаволарин қучсам, аллаёй.

Охир... хазон янглиғ чалиб кўнгироқ,  
Бош узра ҳаволаб учсам, аллаёй!

### БЎЛМАГАЙ

Кулмагай ҳеч ким гўдак сайрон сафо кулганчалик,  
Келмагай ҳеч бир замон ёшлик замон келганчалик.

Жонга жону танга тан, дилга дил малҳам эса,  
Қилмагай ҳеч ким вафо ёринг вафо қилганчалик.

Кимга тан маҳрам лазиздир, кимга дил маҳрам азиз,  
Бўлмагай тан маҳрами дил маҳрами бўлганчалик.

Эй табиб, жонинг сабил, воҳ, неча асру неча йил,  
Билмагай дардинг давосини қазо билганчалик.

Қатра шодликни — баҳр, уммонча гамни қатра бил,  
Тўлмагай бахт косаси гам косаси тўлганчалик.

Саъди олло, гам ўтар, шодлик ўтар, касбингни қил,  
Қолмагай сендан тирик бир янги сўз қолганчалик.

### СЕНДИН ОРТИҚ

Сендин ортиқ менга на даркор, керак, лозим, зарур,  
На фаришта, ҳур на ва даркор, керак, лозим, зарур.

Ҳижрони дардинг кўксима тиг урса жоним ўксимас,  
Озори йўқдир ҳечгина, даркор, керак, лозим, зарур.

Суҳбат қурарга нечалар ой ухлаган зим кечалар,  
Нур косасига шамгина даркор, керак, лозим, зарур.

Аҳволу дардим сен каби бўса билан соғлар табиб,  
Йўқ бу қадар билгичгина даркор, керак, лозим, зарур.



*Аҳду қароринг олибон, шаккар висолинг болидан  
Ичгим келар, ичсам яна даркор, керак, лозим, зарур.*

*Бир мен эмасман ишқ қули, ҳар дилнинг бўлса булбули,  
Ул ўша ҳилолдаккина даркор, керак, лозим, зарур.*

*Ишқ ичра зорлик истаган бир бўлса-да, минг юзтадан,  
Ер — кўрпача, осмон — пана, даркор, керак, лозим, зарур!*

### ЎЙЛАСАМ

*Ўйласам, фоний бу дунё тарзи доим шул экан,  
Йўқни бору борни йўқ этмоққа тенг масъул экан.*

*“Иброҳимдан қолгон ул эски дўкон” ўзгармамиш,  
То ҳануз бек ҳам, гадо ҳам бўз тўқиб машғул экан.*

*Илму ҳикмат газнасига молу жонинг етмагай,  
Беҳаёлиг, бешармлиг, қанча ол, бепул экан.*

*Қўйма асло шону шуҳрат, кибру мансабга кўнгул,  
Бир кунни ташилаб қочодур кўп асов дулдул экан.*

*Боқ, эранлар энига киймиш боқийликдан либос,  
Кийгани аҳли жаҳоннинг ёқасиз камзул экан.*

*Бордилар кўп, келдилар кўп, айтдилар сўнг оҳ уриб:  
Катъбача вожиб зиёрат — тоза бир кўнгул экан.*

### АТИРГУЛ СОЯСИДА

*Булбул сайрайди хушхон  
атиргул соясида,  
Чин ошиқ топар макон  
Атиргул соясида.  
Атиргул ифорига  
арзимас дунё моли,  
Мени ҳам эт имтиҳон  
атиргул соясида.*

### МАШРАБ

*Шодлиги офтобча, тунча дарди чўнг,  
Дунё — тилсимотдир, тўла асрорга.  
Мингта дордан қочган шуародан сўнг  
Маширабдек бир шоир тик борар дорга.*

## ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Зулфия МҮМИНОВА

# ISHQ FASLI

### ИШҚ ФАСЛИ

Шу Ватанни севаман жондан,  
Севдим — яна гўзал бўлди у.  
Оққуш бўлди ҳар тушган қори,  
Ҳар ёмғири асал бўлди у.

Қўлимга сув қўйди булоғи,  
Шамоллари тутдилар сочиқ.  
У қўлини очгани сайин  
Йўли бўлди шунчалар очиқ.

Шу Ватанни севаман жондан,  
Севдим — яна дилбар бўлди у.  
Оқ каптарлар — опам, синглимму  
Жайронлари жигар бўлди у.

Гулзор ичра хонқизчалари  
Лабин қўйди бармоқларимга.  
Мусичаси тунлари ювош,  
Юриб чиқди қабоқларимда.

Шу Ватанни севаман жондан,  
Севдим — бахти бекам бўлди у.  
Сиртлонлари — эмишганларим,  
Қоплонлари акам бўлди у.

Шеърларимга сарлавҳа ёздим,  
Кийик ўтган сўқмоқларидан.  
Ҳайратимнинг нафасин сездим  
Қизгалдоқнинг титроқларидан.

Шу Ватанни севаман жондан,  
Себдим, қатра қоним бўлди у.  
Кўзим, сўзим, умри баёним,  
Жоним бўлди, жоним бўлди у.

\* \* \*

Мана, турна қайтди, қайтди қумрилар,  
Қай дарахт йиқилди, қай тош сурилар,  
Бошига тушганини кўз-ла кўрилар,  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.



Қай кун турна қайтди — онам қайтмади,  
Кўнгли ярим-ку, деб ҳеч ким айтмади,  
Дунё — васлу видо учрар байтмиди?  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.

Умр — маҳзунгина матал, кутайлик,  
Эшиклар ёнида маҳтал кутайлик,  
Турналарни тўрткўз-тугал кутайлик,  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.

Мен кўнглимнинг қули, ўзинг ҳушёр бўл,  
Менга тош отсалар, тани девор бўл,  
Дўстим, сен ўлмагин, ёнимда бор бўл,  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.

Изласак, анқо не, анқо топилар,  
Ҳар кимга бир жони фидо топилар,  
“Одам топилмайди, дунё топилар”,  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.

Гоҳ билиб-билдирмай ўтар одамлар,  
Сувга кетган каби кетар одамлар,  
Дунё барчамизга етар, одамлар,  
Турналар қайтгунча омон бўлайлик.

\* \* \*

Бу фаслнинг тикону гули тарафиндаман,  
Бу савдонинг шоҳию қули тарафиндаман,  
Муҳаббат бор, деб айтган тили тарафиндаман,  
Аллоҳ, етказмадинг, деб айламасман шикоят,  
Бу дунёда сиз борсиз, шунинг ўзи кифоят.



Бу кўчада ким бедор — саодатлик тиладим,  
Бу кўчада ким бемор — саломатлик тиладим,  
Бу кўчанинг итларин оёқларин силадим,  
Аллоҳ, етказмадинг, деб айламасман шиқоят,  
Бу дунёда сиз борсиз, шунинг ўзи кифоят.

Сизга ёзган ҳар шеърга кўзим ёшлар сочадир,  
Қаноат ширин қандлар, гул бардошлар сочадир,  
Тунлар ойлар сочадир, кун қуёшлар сочадир,  
Аллоҳ, етказмадинг, деб айламасман шиқоят,  
Бу дунёда сиз борсиз, шунинг ўзи кифоят.

Ҳар қадамим — ибодат, тилимдан тушмас оят,  
Жонимда оппоқ тасбеҳ айтиб турар саловат,  
Изтиробларим — новвот, азобларим — қандолат,  
Аллоҳ, етказмадинг, деб айламасман шиқоят,  
Бу дунёда сиз борсиз, шунинг ўзи кифоят.

Бу кўчадан ўтганлар ўлим нима билмайдир,  
Қайда шоним демайдир, қайда жоним демайдир,  
Кўзларимга термулса, йўлбарс мени емайди,  
Аллоҳ, етказмадинг, деб айламасман шиқоят,  
Бу дунёда сиз борсиз, шунинг ўзи кифоят.

### МУҲАББАТ

Бу фасл — гул фасли, суҳбат фаслидир,  
Охулар учрашган ҳайрат фаслидир,  
Булбулнинг юз турмик фарёд фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингиз — Фарҳод фаслидир.

Тошларни эритган олов фаслидир,  
Йўқолган жаннатни чорлов фаслидир,  
Изламоқ фаслидир, сўров фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингиз — Хусрав фаслидир.

Қирнинг қизгалдоққа мафтун фаслидир,  
Сувпари ўқиган афсун фаслидир,  
Йўлбарсни уйғотган жунун фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингиз — Мажнун фаслидир.

Фирдавс боғига бу — йўл фаслидир,  
Кўзларга айланган ой-йил фаслидир,

Бу — юрак фаслидир, кўнгил фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингиз — Бедил фаслидир.

Топмоқлик, келмоқлик, таширф фаслидир,  
Гунча оғиз очган латиф фаслидир,  
Зулайхомонандлар ошуб фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингиз — Юсуф фаслидир.

Бу боғлар, бу борлиқ — ошён фаслидир,  
Мен себдим, тирилдим — аён фаслидир,  
Фақат ишқ маҳрами — султон фаслидир,  
Бу сизнинг фаслингизким, жон фаслидир.

\* \* \*

Термулгим келади кўзларингизга,  
Кўйдиргим келади армон тўнини.  
Кўнгилдан кечадир бир юпанч уни.  
Муҳими — термулмоқ эмасдир ишқда,  
Муҳими — соғинмоқ, себмоқ — муҳими.  
Ҳижрон боғларида кўйди бир дарахт,  
Чорламоқ истадим оққуш руҳини.  
Кун ботарда уфқ ортидан элас  
Эшитгандек бўлдим оққуш оҳини.  
Муҳими — етишмоқ эмасдир ишқда,  
Муҳими — соғинмоқ, себмоқ — муҳими.  
Эшитгим келади обозингизни,  
Жонимда йиғлайди минг турфа гуллар.  
Ишқий ҳасратларга чулғанди нечун  
Кўздан юраккача борувчи йўллар?  
Ёруғ хаёлларга эргашдим мен ҳам,  
Покиза тушларга топишдим ўзни.  
Азизим, азизим, айтинг нимага,  
Нечун йиғлайдирман эласам кузни?  
Ёшим — боғингизда обиравондир,  
Умрим — бошдан-оёқ гарқи ҳижрондир.  
Ахир, шу яшашими, кун кўриши шуми?!  
Муқаддас оятлар келар жавобга:  
Муҳими — кун кўрмоқ эмасдир, ишқда  
Муҳими — соғинмоқ, себмоқ — муҳими.

СИРЛИ САРХАДЛАР

Гулистон МАТЌУБОВА

# QAYTMOQ UCHUN KETMOQDAMAN

*Ҳайкалтарош  
Жўлдосбек Қуттимуродов  
ижодининг руҳий  
манзаралари*





## Мусаввирнинг сир

Жўлдосбек Қуттимуродов. Хайкалта-рош, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат мукофотининг соҳиби, академик... Қахрамонимизнинг яна бир талай унвонлари бор. Лекин Жўлдосбек оға ҳақида гап кетса, унинг қиёфасини, ички оламини унвонлар билан эмас, балки Қорақалпоғистон деб аталмиш қадимий юртининг кўз илғамас кенгликлари, тошқин Амударёси, алам ва армонлардан бағри тўлиб кетган курраи замин, бобо куёш, тўлин ой билан уйғун ҳолда тасаввур этиш мумкин. Жўлдосбек оға “Чархпалак” новелласида бундай деб ёзади:

“...Учинчи ҳаётимда жоним дарахтга ўтибди. Ёнимда сочлари толим-толим мажнунтол ўсиб турибди. У менинг Анахитам — илоҳам. Япроқларимиз ўзаро шивирлашиб, шохларимизга қўнган кушларнинг чуғур-чуғуридан қувониб, шод бўлиб яшайвердик. Кунлардан бир кун ёнимизга бир тўда одам келди, кимдир ўткир болтаси билан белимиздан чопиб ташлади. Мен уни танидим — у қиёфасига ёвузлик аломати муҳрланиб қолган кимса эди. Уларнинг ҳаммаси ёвуз бўлиб дунёга келган. Қонхўрлар... Жонимиз дорилфанони тарк этди. Ниҳоят, 1934 йили жоним ўзимга қайтди — мен туғилдим. Мучалим — ит. Улғайдим, ҳайкалтарош бўлдим. Тақдир экан-да, бундан 2000 йил муқаддам илк бора ҳайкалтарош бўлиб ўтган маконимга қайтдим. Мана, 2000 йил илгари ўз қўлим билан яратганим Анахитамнинг ҳайкалчасини ушлаб турибман... Қачонлардир дарахт бўлиб, сўнг ўтинга айланган жойимни қидирдим. Ҳис-туйғуларим панд бермади — ўша жойни топдим. Тупроқдан бўртиб турган кўш илдиз мени кўрган захоти “Келдингми, чироғим?” деб сўрагандек бўлди. Улардан мен Анахита тимсоли учун андоза олдим. Кейин ўша тимсолнинг нусхаларини кўпайтирдим. Ҳозир улар Америка, Австралия, Австрия, Франция, Голландия, Швейцария, Япония, Россия ва бошқа мамлакатларда яшаётир...”

1969 йили

Тошкентда санъат асарларининг йирик кўргазмаси бўлади. Жўлдосбек Қуттимуродовнинг ёғочга ўйиб ишланган нафис асарлари ўшанда кўпчиликнинг эътиборини жалб этади. Улар ўзига хослиги, борлиқни шоирона акс эттириши билан ажралиб турарди. Санъаткор ижодига хос нафосату фасоҳат унинг ҳайкалларида жамулжам ифодасини топган. Сиз гўё ҳайкалга эмас, мўъжизага дуч келгандек бўласиз. Ёғочга ўйиб ишланган бу шакллардан туйғулар уйғунлиги ҳосил бўлади; уларни томоша қилсангиз, қалбингизни шериат сеҳри қамраб олади. Умуман, Ж. Қуттимуродовнинг асарлари туйғулар таранглиги билан кишини ҳайратлантиради, мафтун этади.



Жўлдосбек оғанинг авлод-аждодлари кўчманчи ўтган. Ота томонидан бобосининг исми Жонтой, она тарафидан бобосининг исми Орзу эди. Орзу қўли гул дурадгор бўлиб, кўпинча “кегай” ёғочидан аравалар ясаган. Она уруғидан бўлган бувисари Болмон эса гиламу наматларга гаройиб нақшлар солган.

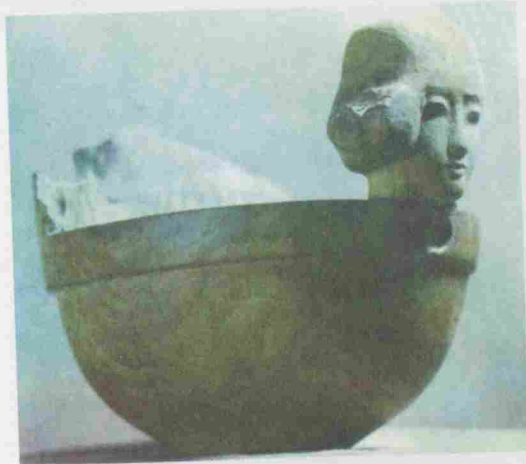
Ҳайкалтарошнинг отаси Қуттимурод асли Қозоғистоннинг Оқтўба вилоятидан. 1930 йилда улар Қорақалпоғистонга кўчиб келади. Орадан тўрт йил ўтгач, Жўлдосбек туғилади. У Кегайли туманидаги ўрта мактабда ўқиб юрган кезларида расм чизишга ишқибоз эди, деворий газеталарни безатарди. 1956 йилда Тошкентга келиб, республика рассомлик билим юртига ўқишга қиради. Бўлажак ҳайкалтарош билим юртининг тасвирий санъат бўлимини тамомлайди.

Ж. Қуттимуродов маълум муддат Тошкент Театр ва рассомлик санъати институтининг тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ва кулолчилик бўлимида таҳсил ола-

ди, сўнг Нукусга қайтади — институтни тугатмайди. У маҳаллий нашриётда безакчи муҳаррир вазифасида ишлайди. Фикри-зиكري қизгин ижод билан банд бўлади.

Дарвоқе, Жўлдосбек бир неча муддат Ленинграддаги Ҳарбий денгиз флоти билим юртида ҳам тахсил кўрган. 1954 йилда Ленинграддан отасига йўллаган мактубида бундай деб ёзади:

“...Отажон, сизнинг панд-насиҳатларингизни ерда қолдирмоқчи эмасман. Боз устига, геофизикани фан эмас деб ўйлаётганим ҳам йўқ. Лекин мендан геофизик чиқмайди. Хафа бўлманг, ўзимни мажбур қилсам ҳам бу ўқишга кўнгил қўя олмадим. Отажон, барибир бўлмаяпти. Нуқул расмлар оламини, ҳар хил рангларни, бўёқларни ўйлайвераман. Кўз ўнгимда она юртимнинг манзаралари намоён бўлаверади. Мен юртим манзарасини чизсам дейман. Мана, ўн кундирки, ажиб бир манзара кўз ўнгимдан нари кетмаяпти: бепоён кенглик, баланд тераклар орасидан қуёш порлаб турибди, олис-олислардан ям-яшил далалар кўзга ташланади, қиз-жувонлар даладан қайтяпти — уларнинг юз-кўзларида ҳорғинлик аломатлари сезилиб турибди, аммо гўзаллик нурига чўмилиб олгандек... Мен уларни кўряпман, ҳис қиляпман. Албатта шундай картина яратаман...”



“Товоқ”

Отажон, билим юртининг директори Михайлов: “Ёш юрак қушга ўхшайди, доим учиб-кўниб юришни истайди, — деди. — Геофизик касби ҳам яхши, бу ҳам санъат. Лекин сенинг истеъдодинг айнан соф санъат йўналишида тўла-тўқис намоён бўлиши мумкин. Қалбингдаги талпинишларни қоғозда рангин бўёқларда акс этганини кўриб, сени санъат билим юртига ўтказиб юборишга қарор қилдим, имтиҳон топширишинг ҳам шарт эмас”. Отажон, сиз ҳам рози бўлинг. Мен барибир рассом бўламан, шу соҳада ўқийман. Мен сизнинг панд-насиҳатларингизни ерда қолдириб ўзбошимчалик қилаётганим йўқ, фақат қалбимга қулоқ соляпман, холос...”

Жўлдосбек у пайтда 20 яшар йигит эди.

Жўлдосбек оға ҳайкалтарошлик соҳасида бирданига муваффақият қозонмайди, тинимсиз изланади, меҳнат қилади ва зинҳор тушкунликка тушмайди. Ниҳоят, “Ёш аёл боши” деб номланган ихчамгина ёғоч ҳайкали Тошкентда очилажак санъат асарлари кўргазмасига жўнатилади. Не бахтки, Ўзбекистон давлат Санъат музейи ўша ҳайкалчани сотиб олади. Илк муваффақият санъаткорни янада илҳомлантириб юборади. Тез орада Қорақалпоғистон давлат Санъат музейининг директори И. В. Савицкий ёғочдан совғабоп буюмлар тайёрлаш бўйича буюртма беради, сўнг уларни музейга сотиб олади.

1966 йилда Ж. Қуттимурадов Қорақалпоғистон давлат Санъат музейига таъмирчи рассом бўлиб ишга киради. Ҳозирга қадар шу даргоҳда хизмат қилиб келади.

Истеъдодли ҳайкалтарош асарлари халқчиллиги билан ажралиб туради. У ижодкор сифатида халқимизнинг қадимий маданиятидан, миллий муҳитдан руҳланиб олади.

Мен Жўлдосбек оғанинг санъатга муносабати, эстетик диди, идеаллар тўғрисида кўп ўйлайман. У яратган хотин-қизлар тимсолида мажозийлик ва реаллик табиат манзаралари билан уйғунлашиб кетганидан (“Амударё”, “Шамол



каби ҳайкаллар) ҳамиша ҳайратларга тушаман. Халқ дostonларида куйланган қахрамонлар ҳам ҳайкалтарош эътиборидан четда қолмайди. Ёгочга ўйиб ишланган қизларнинг қиёфалари айниқса бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Ижодкор 60-йилларнинг охирларида бир туркум жозибали асарлар яратди. “Орзу ёки қизнинг боши” асари, хусусан, таҳсинга сазовор. Бу ҳайкалда қахрамоннинг кўзи яхлит кесма, ботиқ ҳолатда ифодаланган. Қизнинг кўзлари катта-катта, андак ғамгин, тубсизга ўхшайди — унда қат-қат маъно яширинганини пайқаш қийин эмас. Айтишлари-ча, қадимги ҳайкалтарошлар қимматбаҳо тош-гавҳарлар қадаш ниятида қахрамоннинг кўз ўринларини чуқурроқ “ўйиб” олар экан. Жўлдосбек оға эса жавоҳир қадамасдан ҳам кўз қорачиқларини маънодор ифодалай олган.

Санъаткор 1970 йилда “Ниҳол” деб аталган ҳайкалини ниҳоясига етказди. Бу асар юртимиз монументал санъатида янгилик бўлди. Унда тасвирланган гўзал аёл гўё осмони фалакка, қуёш сари талпинаётганга ўхшайди. У кейинчалик яратган аёллар тимсолида ҳам гўзаллик билан улугворликни уйғун тасвирлайди...

Биз Жўлдосбек оға билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб тураимиз.

Бир куни Жўлдосбек оға бир даста хат кўтариб келди.

— Эс-хушимни йиғиб олган йигитлик чоғимда тасодифан бир қизни учратиб қолганман. Бир кўришдаёқ унга ишқим тушган. Менимча, илоҳий муҳаббат шу бўлса керак. Ҳамон ўша қизни ўйлаб юраман, руҳига мактублар битаман... — деди маъюс тортиб.

— Нега руҳига?.. — деб сўрадим ажабланиб.

— Чунки у вафот этган, менинг кўнглимда яшайпти, холос.

Орага оғир сукунат чўқди. Сўнг хатлар орасидан мўъжаз бир суратни олиб узатди.

— Иложи бўлса, шуни компьютерда каттартириб берсангиз... Агар вақт

топсангиз, руҳга аталган хатларимни ҳам кўриб чиқарсиз. Ростини айтсам, бу армонли муҳаббатдан юрак-бағрим эзилиб кетган. Умримни шу муҳаббатга бағишлаганман. Негадир кейинги пайтларда ўша қиз тез-тез тушимга кияпти. Балки ҳузурига чорлаётгандир... Қайдам... Сиз ижодкорсиз, ҳартугул, тушунасиз деб ўйлайман... Бутун ижодим мана шу қиз сиймоси билан боғлиқ...

Суратдаги қиз ниҳоятда сулув эди. Мени хаёл олиб қочди. Кўргазма залларида, Жўлдосбек оғанинг ижодхонасида кўрган ҳайкалларни бир-бир эсладим: “Ниҳол”, “Амударё”, “Орзу”, “Келинчак”, “Катта келинчак”, “Ёшлик”, “Олма”, “Шамол”, “Тобелеклик қиз”, “Саукелеклик қиз”, “Бош кийимига тош қадалган қиз”, “Яланғоч аёл”, “Товоқ”, “Оққуш ва қиз”, “Қизнинг боши”, “Нафосат”, “Ҳаёт муштарақлиги”, “Балиқларни қутқараётган Анахита”, “Бош кийимли қиз”, “Гулдурсин”, “Гулзира”, “Маъбуда”, “Ўтирган қиз”... Жўлдосбек оғанинг мен номини билмайдиган яна қанча-қанча нафис ҳайкаллари бор. Суратга синчиклаб разм соламан: жуда таниш чехра, кўзлари, қошлари, ақиқ лаблари... Ажойиб истеъдод соҳибининг кўнглини бир умр чароғон этиб юрган санам — илҳом париси шу кўзлар, шу чехра экан-да!

Ўзимни хийла вақт эс-хушимдан айрилгандек ҳис қилиб ўтирдим. Сабаби аён: ранглар султони Жўлдосбек оға бир умрик сир-асрорини менга ишониб айтган эди.

Қизнинг исми Мақпал экан, ўзбекчаси Бахмал бўлади. Унинг руҳига атаб ёзилган мактубларни ўқиганимдан сўнг бир ҳайратим минг бўлди. Гўё қандайдир фавқулудда ҳодиса рўй бергандек эди. Бир неча кун давомида сеҳрланган одамдек ҳардамхаёл бўлиб юрдим. Бевақт оламдан ўтган бўлса-да, ёруғ дунёдаги энг бахтли қиз Мақпал бўлса керак... Тинчим йўқолди. Негадир Мақпалнинг ўрнида бўлиб қолишни орзу қилар, унга ҳавасим келар эди.



Мен Жўлдосбек оғанинг “Ниҳол”, “Амударё”, “Шамол”, “Олма” каби машхур ҳайкалларининг яратилиш тарихидан хабардор бўлдим. Ижод — сирли, сеҳрли олам. У инсоннинг ўзи сингари ечилмас жумбоқ, ўқилмаган афсун. Қалб қўри билан яратиладиган нафосат, гўзаллик бетакрор бўлади.

Ҳайкалтарошнинг қалби ҳамиша бедор, нотинч бўлса ҳам хотиржамлик, осойишталик кўпгина асарларига хос хусусият. У ташқи таъсирларни, намоёиш-корона кескин хатти-ҳаракатларни четлаб ўтади. Деярли барча қахрамонлари осойишта ҳолатда тасвирланган. Образлар томошабинни суҳбатга чорламайди, балки фаол ўйлашга, фикр юритишга ундайди. Улардаги ҳис-туйғулар ўткинчи эмас, собит ва давомийдир. Дафъатан Жўлдосбек оғанинг асарлари замон ва макондан ташқари, замонавийликдан узилиб қолгандек туюлиши мумкин. Бироқ, аслида уларда ўтмиш билан ҳозирги кун кўзга кўринмас ришталар билан маҳкам боғланган...

Суҳбатларимиздан бирида Жўлдосбек оға бундай деган эди: “Мен Врубелни жуда севаман. Рус рассомлари орасида у менинг энг суюкли санъаткорим. Қолаверса, Леонардо да Винчининг асарлари ҳам, айниқса, у яратган аёллар образи мени ҳамиша ўзига мафтун этади”.

Қадимги Миср ва юнон санъати ҳам ҳайкалтарош қалбини ларзага солади. “Кўҳна халқларнинг санъати фақат савқи табиий эмас, балки аниқ ўлчовга, математик ҳисоб-китобларга ҳам асосланган”, дейди у. Жўлдосбек оғани кхмер, яъни Камбоджа ҳайкалтарошлиги ҳам бефарқ қолдирмаган. Унинг шахсий кутубхонасида қадимий Миср ва Юнонистон, Хитой ва Ҳиндистон, Япония ва Индонезия тарихи ҳамда маданиятига алоқадор китобларни учратиш мумкин. Бу китоблар доимий изланишда бўлган санъаткорнинг кундалик суҳбатдоши, бир умрлик ҳамроҳидир.

*Азиз ўқувчи!*

*Камина Жўлдосбек Қуттимуродов асарлари, унинг мураккаб тақдири таъсирида туғилган қалб туғёнларим — кўнглимдаги кечинмаларни қоғозга туширган эдим. Улар сизнинг ҳам қалбингизга етиб борар деган умидда эътиборингизга ҳавола этмоқдаман.*



“Катта келинчак”

## НИДО

...Исмингдан айланайин, Мақпалим!

Суратинг олдимда турибди. Сулувлгингни таърифлай десам, тилим калимага келмайди, кўзларингдан кўнглимга фақат нур киради. Кўз кўриш воситасигина эмас, ёруғликнинг ўзи эканини энди ҳис қиляпман...

Сен билан қўшилмадим, бирга яшамадим деб ранжимамайман. Сен, ахир, мен учун осмондаги ойсан. Ойни қучиб, бағринга босиб бўладими?

Бўйингдан айланайин!

Сен орқанга бир қарамай кетдинг. Дастлаб бир тўп қизнинг ичида сенинг кўзларингга кўзим тушди. Юрагимда нимадир ярқ этди, чақмоқ чаққандай бўлди. Ё қудратингдан, оёқларим остидаги ер қимирладими?!

Сен кета бошладинг... Йўқ, ердан сал кўтарилиб, учиб кетаётганга ўхшадинг; худди фариштанинг ўзи эдинг.

Қулоқларимга нидо келди:

«Эй мусаввир! Сен фариштага эмас, худди Биби Марямнинг ўзига ошиқ бўлибсан. Энди ичинг дарду ғуссага тўлади — унга етишолмайсан. Армонларинг ушалмайди.

Ўкинма! Бахтинг шуки, сен уни кўрдинг. Сен энди унинг суратини чизасан. У мангулик Мадоннаси бўлиб қолади. Қовушолмадим деб афсусланма, кўз олдингда намоён бўлган гўзалликни минг йилларга олиб ўт. Замонлар алмашади, янги авлодлар келади, аммо ўша сулувни чиздингми, ундан бўсалар олдингми, қовушдингми — бу билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди.

Фақат қалбингдан қоғозга кўчган гўзаллик одамларни ром қилади, ҳайратга солади. У сенинг муҳаббатинг, демак, сен яшаяпсан, сенинг муҳаббатинг — мангу тирик!»

Мен бу нидо олдида эсанкирамадим, ичимда қуёш чиққандек, кўзларим олдидан парда кўтарилгандек бўлди. Осмонга боқсам — булутлар ичидан, дарахтга боқсам — дарахтлар орасидан, ерга тикилсам — тупроқ қатидан сенинг сиймонг кўриनावерди. Тошда ҳам, сувда ҳам, баҳайбат тўронғил вужудида ҳам сен боқиб турардинг.

Кўзларингдан айланайин! Сўзларимни эшитяпсанми?

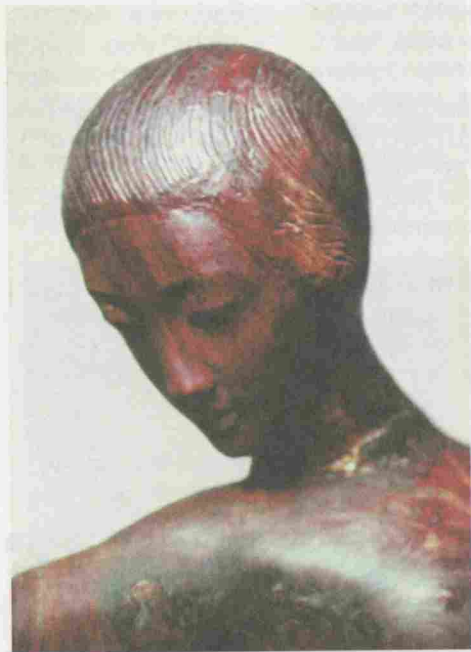
## САДО

Эй азиз инсон!

Наҳотки, шу сўзларни сиз менга айтяпсиз? Наҳотки — менга?! Мен бир муштипар қиз бўлсам, кўнглим дарду ҳасратга тўлик, ҳатто худо ҳам қувонччи фақат қарзга беради. Бу бевафо дунёда менга меҳр кўрсатадиган одам йўқ деб юрардим... Наҳотки, менинг юз-кўзимда, ғариб дилимда сизнинг таърифингизга муносиб, кўнғил оламингизга монанд бир гўзаллик бўлса!..



“Қизнинг боши”



“Яланғоч аёл” (парча)

Аччиқ ҳаёт, бу дунё, бу тақдир мени бунчалик «сийлади»! Ахир, мен бир кун кунсам, ўн кун кўзёшим тинмайдиган хокисор бир қиз эдим. Йўқ, ишонмайман, ишонишдан қўрқаман. Негаки, не-не умидларим шамолга совурлиб кетди. Узим каби, орзуларимнинг ҳам ҳеч кимга керак эмаслигини билиб, бу дунёни тарк этдим.

Рост, бир инсонни севдим. Жонимни, меҳримни бердим, лекин меҳр топмадим. Наҳотки, энди ўша меҳр сизнинг сирли қалбингизда пайдо бўлди, наҳотки у бор бўлса?! Наҳотки сиз бор бўлсангиз!..

Мени ҳаёт кўп алдади. Ҳар гал ишонганимда, яна алданиб қолганимни англай эдим. Онаминг меҳрини ололмадим. У бизни ташлаб кетганида мен ҳали бир гўдак эканман. Балки, шу боис ҳеч ким менга меҳр кўрсатмагандир. Отамни яхши кўрардим. Лекин бутун умр унинг кўнгли юмшамаганини, менга бир оғиз ширин сўз айтмаганини, айтолмаганини қандай тушунтирай?!

Мени ҳамма ўлган деб ўйлайди. Мен бу дунёдан кетган бўлсам-да, ҳар тонгда гуллар баргига, нозик мажнунтол шохларига шудринг бўлиб тўкиламан... Қуёш қиздира бошлагач, оппоқ булутларга айланиб, осмони фалакка кўтариламан. Менга она замин — Ер кўрраси аниқ кўриниб туради. Гоҳ ёмғир бўлиб ёғаман, гоҳ яна оппоқ пардай бўлиб уфқларга ёйиламан.

Меҳр тополмаган бўлсам ҳам, оёқларим теккан ерни ташлаб кетолмайман... Бунинг боисини энди тушуняпман: сиз бор экансиз!

Менга меҳр кўрсатганингизни, кўрсатаётганингизни билмабман, узр. Ахир, одамзод кўпинча ён-атрофига бефарқ боқади. Мен ҳам бир неча бор бефарқлик қурбони бўлганман.

Меҳрингиздан шундай ҳайратланыпманки, сўзларимдан ҳам адашяпман. Мен одамларни бефарқ демоқчи эмас эдим. Улар гоҳо ўзларининг ичидаги гўзал оламни кўролмайди, шунинг учун ҳам кўзларида бефарқлик пардаси қалинлашаверади...

Бу олам — руҳият олами, унинг мангулиги ҳақ. Руҳ мангу бўлмаганда эди, мен у дунёдан туриб, сиз билан гаплаша олармидим...

Сизни эшита олармидим, меҳрингизни сезармидим...

Эй азиз инсон!

Мен ўзим меҳр қўйган, олдида кўнглимни очиб, сир-асрорларимни гул япроқларидай тўккан ва бу япроқлар унинг оёқлари остида янчилганини кўриб, дунёдан кетишга мажбур бўлган одамман... Ишончларим кулдай совурилди... Меҳрга меҳр топмасам, вафога жафо кўрсам, садоқатга хиёнат қилсалар... У дунё менга қоронғи бўлди. Руҳим янчилди, юрагим эзилди, қийналдим ундан қутулмоқ йўли кетиш эканини англадим. Буни англаганим сари енгил тортдим...



Мана, энди мен йўқман. Чирт этиб узилган баргчалик ҳам кадр ва меҳр тополмаган ёлгончи дунёдан кетдим... Энди менга ҳамма нарса аён. Сиз айтгандай, мен осмондаги ой эмас, ҳеч кимга кўринмас тиниқ ва шаффоф бир шуъламан. У мени англаганларга, менга меҳр кўрсатганларгагина кўринади...

Сиз зўр истеъдод соҳибисиз. Лекин буни ўзингиз билмайсиз. Сезяпсизми ёнингиздаги шаффоф шуълани? Шу — менман. Сиз мени бир мартагина кўрган экансиз. Қорачиқларингда ўзимни кўрдим, дейсиз. Кўзларим сизга кўнглимни англаган экан-да. Орадан шунча йиллар ўтса ҳам мени кўряпсиз, шаффоф бир нурни сезяпсиз. Мен эса у сизга куч ва илҳом бераётганидан қувоняпман. Мени Биби Марямга ўхшатган экансиз. У Исо пайғамбаримизнинг онаси-ку! Мен у мўтабар зот олдида, унинг сабр-тоқати, ақл-заковати олдида ҳеч кимман...

## НИДО

Рухинг билан тирикман, сулувим, фариштам!

Бу дунёда балки гуноҳим кўпдир. Энг катта гуноҳим — бу дунё ҳавасларига кўнглим қўйганим... Аммо сенинг дийдорингни кўриб, мен дорилфано муҳаббатидан воз кеча олдим. Сен — кўлда сокин сузиб юрган оққушсан. Мен — кўл бўйида ўсган тўранғилга ин қуриб, сен сари қанот қоқиб, интила-интила чириллаётган бўзтўрғайман. Мен — оққуш, сен эса бўзтўрғай бўллоймансан.

Мен — чўл бағрида зумрад майса, сен — тепамда мовий осмонсан. Мен сенга интилганим сайин оёғим ерга тортилади. Айланайин сендан, сен Ойсан-ку, кучоғимга қандай сигарсан? Муҳаббат йўли мушкул-ку! Мен шу мушкул йўлни танладим, сенинг дардингни, муҳаббатингни танладим. Ёнимда бор ёки йўклигингни ўйламадим — юрагимда турибди азиз сувратинг. Менинг армоним — сени бағримга босиб эр-калаш эмас, сулув бўй-бастингни, гўзалликда танҳо гул чеҳрангни мангуликка қолдириш. Минг йиллардан кейин бу — Леонардо да Винчининг Мона Лизаси, бу бўлса — Жўлдосбекнинг Мақпали-ку, десинлар. Мен сени мадонналар, санамлар шохсўпасига кўтариб, бир куни сенинг мангу муҳаббатингга сазовор бўларман деб ўйлайман. Бу йўлда бирга бўлиш йўқ, бу йўлда ўт бўлиб ёниш, дард ила ўртаниш бор...

Мана, олдимда суратинг турибди. Мен унга термўлган сайин сен жонланасан...

## САДО

Эй азиз инсон! Мени яна безовта қиляпсиз. Сиз у дунёда туриб, менинг дунёмга кириб келяпсиз, менга азоб беряпсиз. Мени унутинг! Мен сизнинг



“Нафосат”

бу қадар илоҳий меҳрингизга арзимаيمان. Мен у дунёдаги ёлғонларга чидай олмай жонимдан кечганимда сизнинг борлигингизни билмадим. Энди бу жонсарақ руҳимда ҳаловат йўқ. Мен меҳримни берган одам эса мени севамади, мени тушунолмади. У дунёда мен ҳасратларимни ҳеч кимга айтолмаган эдим, энди сизга айтаман. Мен у инсонни ҳамон севаман, у эса мени аллақачон унутган, дунёвий ҳаваслар билан тўлиб-тошиб яшаб юрибди... Сизга қалбимни тўқяпман, сизнинг руҳий ҳолатларингиз, қалб манзараларингиз менга кўрингани каби, сизга ҳам ерда ёлғиз бўлган, энди фалакда ҳам ёлғиз бир кизнинг қалб титроқлари аён бўлар.

Мен у дунёдан кетар олдида шундай шеър битган эдим:

*Мен қайтиб келаман,  
Қайтаман албат...*

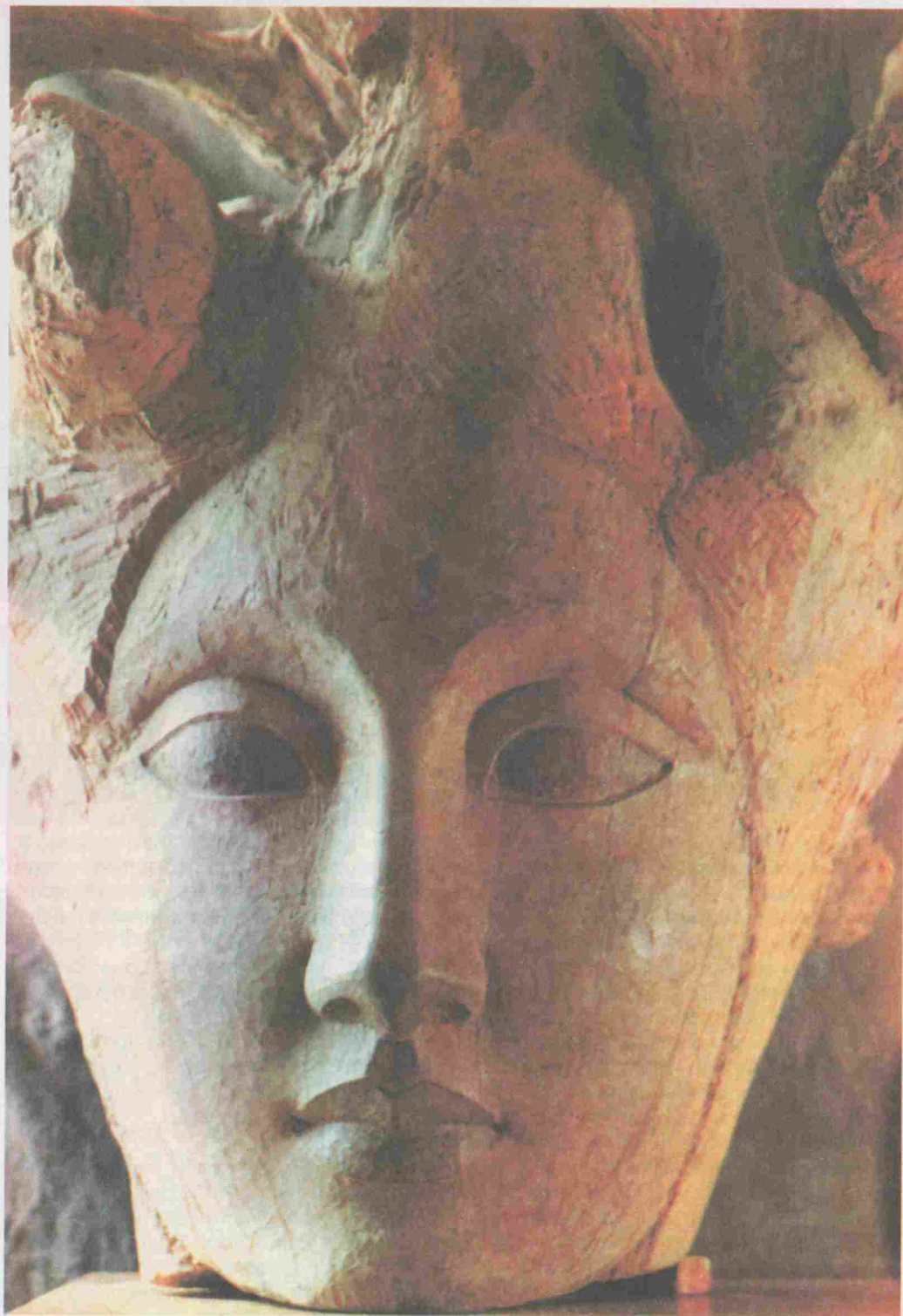
*Билсангиз,  
Кимгадир кераклар қайтар.  
Дарди ичга сизмас  
Юраклар қайтар.*

*Қайтар  
Кўзёшлари дарё бўлганлар.  
Жисми тирик бўлиб,  
Ўлиб кўрганлар.*

*Қайтар  
Ҳар юракда бир дунё очиб,  
Дунёнинг ғуссасин  
Гул деб терганлар.*

*Мен қайтиб келаман,  
Кузда учиб кетган оққушлар  
Ёзда қайтиб келгани каби.  
Ва Сизни топаман,  
Баҳор қуёши  
Бир титроқ топгандай  
Майса бағридан,  
Бир япроқ топгандай  
Новда бағридан —  
Сизни топаман.  
Яна йиқиламан оёгингизга,  
Қўшилиб кетаман нафасингизга.*

*Жимжит, қора тунлар ортидан  
Янги кун келгандай қайтиб келаман.  
Шеърим билан яшаб янги умрни,  
Излаб-излаб яна топаман Сизни.*



"Амударё"



Абдукодир ХАЙИТМЕТОВ

# НАКИМ ОТА DOSTONLARI

Ўзбек ёзма адабиётининг илк юксалиш даври XI — XII асрларга тўғри келди. Бу даврда Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавийнинг юксак шеърий истеъдоди ёрқин намоён бўлди. Сулаймон Боқирғонийнинг ана шу асрлар адабиётида алоҳида ўрни бор.

У том маънода Аҳмад Яссавийнинг шогирди, энг садоқатли издоши сифатида қалам тебратган. Шеърлари Яссавийнинг машхур ҳикматларига ҳар жиҳатдан — ҳам мазмун, ҳам бадиий услуб эътибори билан ҳамоҳанг.

Лекин, Яссавийдан фарқли ўлароқ, Сулаймон Боқирғоний ўзбек шеърияти-ни янги жанрлар, хусусан, эпик шеърият билан тўлдирган ва кенгайтирган. Бинобарин, у шеъриятда ҳикоя услубида, қиссачилик шаклида ҳам дадил қалам тебратган. Бунга унинг “Ўртанайин, хуш тинглангиз, аё дўстлар...” деб бошланган воқеабанд шеърий асари мисол бўла олади.

Унда пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. ҳаётининг сўнгги кунлари (милодий 632 йил июни) ҳақида ҳикоя қилинган. Ул зотнинг товлари қочиб, ётиб қолганлар. Ҳамма, ҳатто, фаришталар ҳам, бир шум хабарни олдиндан билгандай, қаттиқ ташвишга тушган. Ниҳоят, хасталикнинг тўққизинчи куни Оллоҳ амри билан ажал фариштаси Азроил эшик тақиллатади. Бу мушкул бир руҳий вазият Азроилни пайғамбар ва қизлари Фотима қандай кутиб олганини шоир шундай тасвирлаган:

Тўққуз кун ариғ расул оғриб ётди,  
Жабраил фармон бирла Ҳақдин етди,  
Фаришталар барчаси мотам тутди,  
Дунёдин расул сафар қилмоқ учун.

Қайғурур: “Умматум!” деб, расул ётиб,  
Фотима йиғлар эрди бошин тутиб,  
Азроил фармон бирла Ҳақдин етиб,  
Шариф тандин азиз жонни олмоқ учун.

Малак ул мавт тошда туруб, қопу қоқди,  
Фотима қопу очиб, қарши чикди,  
— Сан ким? — дею Расул анга қарши боқди,  
— Қапудағи ким эдикин — билмак учун.

Фотима қарши чиқиб, салом қилди,  
Азроил ҳайбат бирла алик олди,  
Ариғ расул иймон бирла машғул бўлди,  
Химмат урди охиратға бормоқ учун.

(Сулаймон Боқирғоний. “Боқирғон китоби”. Т., 1991 йил. Кейинги парчалар ҳам шу нашрдан олинди.)

Муҳаммад пайғамбар Азроилнинг ниятини, у ўз хоҳиши билан эмас, Оллоҳ иродасига бўйсунган ҳолда келганини тушунганлари, ҳеч иккиланмасдан Оллоҳ буйруғига бўйсунганларини яқинлари, саҳобалари эса инсоний дард билан уввос солиб йиғлаганлари ниҳоятда жонли гавдалантирилади:

Расул айтди: “Ё Азроил, кўйғил мани,  
Ўғон Изим жон олмага изди сани!”  
Саҳобалар йиғлашурлар, кўриб ани,  
Ўн саккиз минг олам фахри – расул учун.

Расулulloҳ душанба куни жон бердилар. Куёвлари ҳазрат Али уни ювган, Ибн Аббос эса сув кўйиб турган. У киши ўша куниёқ ўз жойларига кўйилган. Сулаймон Боқирғоний мотам маросимини мумкин қадар аниқ тасвирлашга, фарзандининг отаси учун дод солиб йиғлаганларини айтиб ўтишга ҳаракат қилган.

Бу асар 15 тўртликдан иборат. Қадимий туркий анъанага кўра, воқеалар шу усул билан баён этилган. Орадан саккиз аср ўтган бўлса ҳам, бу тўртликлар ҳамон зўр ҳаяжон билан ўқилади. Асарни мўъжаз тарихий қисса ҳисоблаш мумкин.

Боқирғонийнинг “Исмоил қиссаси”, “Меърожнома”, “Биби Марям”, “Собит қиссаси”, “Нўмон ҳикояси”, “Охирзамон” манзумаларини ҳам кичик дostonлар сирасига киритиш мумкин.

“Исмоил қиссаси” 37, “Охирзамон” 49, “Меърожнома” 57, “Собит қиссаси” 34, “Биби Марям” 53 тўртликдан ташкил топган. Пайғамбаримиз тўғрисидаги қиссани ҳам кўшсак, булар ҳаммаси 245 тўртлик ёки 1000 га яқин мисрани ташкил этади. Бу эса унинг лирик шеърияти ҳажмидан анча катта. Демак, Ҳаким ота кўпроқ эпик, яъни қиссанавис, дostonнавис шоир.

Лекин бу бой адабий мерос адабиётшунослигимизда на тарихий-адабий, на матншунослик, на шеършунослик жиҳатидан жиддий ўрганилган. Бунинг устига, кўп вақт Сулаймон Боқирғоний шеърияти Аҳмад Яссавий ижоди соясида қолиб кетган. Бу ҳақда, жумладан, олий мактаблар учун тузилган бир дарсликда ўта беписандлик билан “Боқирғон китоби”даги шеърлар ғояси, услуби ва тили жиҳатидан Аҳмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъ-

зан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амримаҳол экани таъкидланади (Н. М. Маллаев. *Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Т., 1976, 159-бет*).

Бу — шўро мафкураси тазйиқида юзага келган адабий меросга бирёклама муносабатда бўлиш оқибати эди. Аслида, Сулаймон Боқирғонийнинг ҳар бир асари, хусусан, қиссалари ўз даври қаҳрамонлари образларини адабиётимизга олиб кирган, туркий бармоқ вази турли кўринишларини ўзбек ёзма шеърлятига биринчилардан бўлиб татбиқ этган, услуб жиҳатидан халқона йўлда ёзилган.

Боқирғоний даврида ўзбек адабиётида туркий анъаналар, бармоқ вази етакчилик қилар, оғзаки шеърят таъсири кучли бўлган. Арабий ва форсий шеърлятга хос хусусиятлар ўзбек шеърлятига энди-энди ўз таъсирини ўтказа бошлаган эди.

“Исмоил қиссаси” ва “Биби Марям” қиссаси мавзулари фақат бизда эмас, бошқа халқлар адабиётида ҳам машхур диний сюжетлар асосида ёзилган.

“Биби Марям” қиссасида психологик таҳлил кучли. Исо алайҳиссалом — Марямнинг ўғли. У отасиз, яъни елдан туғилган. Оллоҳга ардоқли зот ҳисобланса ҳам, ҳаётда кўп қийинчилик кўрган, дашномлар эшитган, камситилган, фақат онасига суяниб яшаган. Бироқ унга кўп илохий фазилатлар берилганди: дуо қилса, кўрмас кўзлар — кўрадиган, шол оёқлар юрадиган бўлиб қолар эди.

Кунларнинг бирида маънавий тазйиқ кучайиб, Исо туғилган жойи — Фаластиндан онаси билан Лубнонга (ҳозирги Ливанга) кўчади. Лубнонликлар уларни яхши қарши олади. Ҳурмат ва иззатда яшай бошлайдилар. Уларга саҳродаги кийиклар, ҳаводаги қушлар, ҳатто, ковакдаги илонлар ҳам саломга келади.

Лекин орадан кўп ўтмай, уларнинг хатти-ҳаракатларида шундай ҳодиса юз берадики, Оллоҳ бундан норози бўлиб, Азроилга Марямнинг жонини олишни буюради. Шу пайт Исо уйда йўқ эди, Марям Азроилдан ўғли келгунча жонини олмай туришни илтижо қилади.

Лекин баджаҳл Азроил бунга кўнмай, унинг жонини олади. Онадан етим қолган Исонинг оҳ-фарёдларини шоир катта эҳтирос билан ифодалаган:

— Аном жонини олдинг,  
Кимни ано дегайман?  
Кимнинг бирла турғайман? —  
Зоре қилиб кўбдиё.

Шоир тасвирича, Исо майитни кўмиш учун ёрдам сўраб, она юртига боради, улар кўмагида қийинчилик билан бу вазифани адо этади. Марямни ювишга жаннатдан фаришталар келади. Жанозада етмиш фаришта қатнашади. Бу ишга Жаброил ўзи бош бўлади.

“Собит қиссаси”да художўй, диёнатли, “обид” йигит — Собит кунларнинг бирида уй орқасида, ариқ бўйида таҳорат олар экан, сувда оқиб келган бир дона олмани кўлига олиб, ярмини еб бўлганда, кўнглига Худо “Бу чиройли олма қаердан оқиб келди? Эгаси ким? Уни ейишдан олдин буни аниқлаб, ҳақини беришим, сўнг ейишим керак эди-ку!” деган фикрни солади ва андишасизлигидан уялгани учун олманинг эгасини топиб, уни рози қилиш мақсадида сув ёқалаб, боққача боради, эгасини топади.

Боғ эгаси бу йигитнинг ҳалол, тўғри ва соддадиллигини кўриб, уни илинтириш, зинҳор қўлдан чиқармаслик йўлини қидиради, олмани берухсат еганини унга катта айб сифатида қўймоқчи бўлади:



— Бу олмани олибсан, биздин рухсат олмай сан,  
Охиратда жазосин хўб берурсан! — тедиё.

Собит “айб”ини тўлиқ бўйнига олиб, боғ эгасига: “Энди сизни қандай рози қилишим мумкин?” — дейди. “Менинг шундай бир қизим борки, сўзлай деса — тили йўқ, кўрай деса — кўзи йўқ, оёғи ҳам майиб, қўли ҳам ишламайди. Шу қизимни хотин қилиб олмасанг, мен сени шариат йўли билан жазолатаман!” дейди. Собит эса охират жазосидан қўрқиб, унинг таклифига рози бўлади. Бироқ тўй бўлиб, келин-куёв гўшангага киргач, ойдинлашадики, қиз отаси айтгандай гунг ҳам, кўр ҳам, чўлоқ ҳам эмас, хушсурат, айб-нуқсонсиз, иймон-этиқодли экан. Бу аҳвол ҳам йигитни қўрқитиб юборади. Собит бундан хурсанд бўлиши керак эди. Лекин унга қизнинг отаси ёлғончи экани сира ёқмайди:

— Оғзи десанг, оғзи бор. Кўзи десанг, кўзи бор,  
Оят, ҳадис сўзи бор. Мундоқ эрур! — тедиё,  
Йигит кўрди қизини. Терс ўғирди юзини,  
— Ёлғончидур отоси! Қизни олмам! — тедиё.

Қиссада воқеалар бутун драматизми билан баён қилинган. Қизнинг отанаси ёлғон сўзлаганлари учун куёвдан узр сўраб, жиддий масалани ҳазил йўли билан амалга оширишга ҳаракат қилганларини айтадилар:

Келди қизнинг отоси: йўқдур сўзум хатоси!  
Ото бирлан оноси кулуб, узр қилдиё.  
Тили йўқдур дегоним — фосиқ сўзни айтмади,  
Ҳақ ёрини қўймади тилдин мудом! — тедиё.  
— Кўзи кўрдур деганим — номаҳрамлик кўрмади.  
Хатти “Қуръон”дин ўзга назар қилмас! — тедиё.  
— Оёғи йўқ, деганим — ёмон ишга юрмади.  
Эшит эмди бу сўзни, аё фарзанд! — тедиё.

Ўзбек адабиётининг кўп асрлик тарихида бир-бири билан боғлиқ ўзига хос ички тараққиёт қонуниятлари бўлган. Сулаймон Боқирғонийнинг бу каби асарларида XX асрда Абдулла Қодирий, Чўлпонлар яратган Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно, Зеби каби иймон-этиқодли, ҳаёли-иболи, покахлоқ қахрамонлар намуналари, яъни прообразлари яратилган, дейиш мумкин. Муҳаммад Алининг “Сарбадорлар” романида, Эркин Хушвақтовнинг “Қизил олма” драмасида Сулаймон Боқирғонийнинг “Собит қиссаси” асари сюжети қайта ҳикоя қилиб берилгани ҳам бежиз эмас.

Сулаймон Боқирғонийнинг бу қиссалари ўтган бир неча аср давомида машҳур бўлган. Айниқса, аёллар китобхонлик даврасида кўп ўқилган. Бунга уларда ота-ўғил, она-бола мавзуи таъсирчан ҳамда халқчил тилда ёритилгани, ички дард-андуҳлар ёрқин ифодалангани сабаб бўлган. Бу дostonларни биз бугун фақат XII-XIII аср ўзбек адабиёти контекстидагина эмас, умуминсоний қадриятлар олами майдонида ўқишимиз ва талқин этишимиз керак.

Сулаймон Боқирғоний адабий мероси, жумладан, унинг лиро-эпик асарларини пухта тадқиқ этиш имконияти ҳозир жуда кам. Негаки, аввало, шоир асарлари қўлғезмалари йиғилмаган ва ўрганилмаган. Қолаверса, шоир асарлари матнининг илмий наشري амалга оширилмаган. Бусиз шоир ижодига холисона баҳо бериш қийин.

Хуллас, Сулаймон Боқирғоний ижоди ўзбек адабиёти тарихида тасодифий ҳодиса эмас. Илм шуни исботлаши керак.









# “Коперникона то’нтарिश”

## ёхуд Кант кашфиётининг сири

Одатда фалсафа илми таълимотлар тарихи сифатида ўрганилганида немис миллий фалсафаси унинг ривожига янги босқич тарзида талқин қилинади. Иммануил Кант ана шу давр фалсафасининг асосчисидир. У асос солган мактаб, жаҳон фалсафий тафаккурининг таркибий қисми ўлароқ, унинг кейинги тараққиётида ўта муҳим аҳамият касб этади.

Кант — нафақат немис халқининг, балки бутун инсониятнинг буюк фарзанди. Унинг номи башарият маданияти ривожига бебаҳо хисса қўшган ақл-заковат соҳиблари қаторида тилга олинади. У фан тарихида бутун олам ривожланиб борувчи яхлит коинотдан иборат экани, унинг бағридаги бизнинг сайёра-миз эса замонда ўз таъсирига эгаллиги тўғрисидаги космогоник гипотеза муаллифи сифатида муносиб ўрин тутади. Фалсафа тарихида диалектика ислохотчиси, уни янги маз-



мун билан бойитган мутафаккир сифатида хизмати бекиёс.

Космология, космогония, галактикамикдан ташқарида яна бошқа галактикаларнинг мавжуд бўлиш эҳтимоли тўғрисидаги фаразлар, Ернинг бир кеча-кундузги ҳаракатига объектив жараёнларнинг таъсири — булар барчаси табиатшунос Кантнинг илмий қизиқиш ва тадқиқотлар доирасини ифода этса, фалсафанинг билиш назарияси, этика, эстетика, давлат назарияси каби йўналишлар файласуф ижодининг муҳим қирраларини ташкил қилади.

Иммануил Кант 1724 йилнинг 22 апрелида Кёнигсберг (ҳозирги Калининград) шаҳрида унчалик бой бўлмаган хунарманд оиласида таваллуд топган. У туғилган оилада тақводорлик руҳи ҳукмрон эди. Шундан бўлса керак, ота-онаси дастлаб унинг руҳоний — пастор бўлишини хоҳлаган. Бироқ фан ва фалсафага бўлган қизиқиш уни ёшлигиданоқ дунёвий илм сирларини эгаллашга ундайди. Иммануилнинг илм-фанга интилиши аён бўлгач, ота-онаси бу борада маълумот олиши учун барча имкониятларни яратишга ҳаракат қилган. Уни Кёнигсбергдаги Фридрих коллегиясига ўқишга берадилар. Кант университетда Ньютон натурфилософияси ҳамда Вольф таълимоти билан яқиндан танишади, латин тилини кунт билан ўрганади ва бу тилда моҳирона ёза оладиган даражага етади. Кант яшаган давр анъаналарига қўра, латин тилини билиш зарур эди, шунинг учун у диссертациясини ҳам латин тилида ёзган.

Кант 1745 йилда ўқишни тугатгач, тўққиз йил давомида учта хонадонда яшаб, оила муаллими бўлиб ишлаган. Шундан иккитаси аслзодалар хонадони эди. Улар бўш вақтларида фалсафий тадқиқот олиб бориши учун Кантни моддий қўллаб-қувватлаб тургани маълум.

1755 йилда метафизик билим тамоийллари тўғрисидаги диссертациясини ҳимоя қилгач, Кант приват-доцент унвонини олади. Бироқ профессорлик даражасига эришиш учун у яна ўн беш йил кутишига тўғри келди. Бу давр мобайнида Кант Кёнигсбергдаги сарой кутубхонасида кутубхоначи лавозимида хизмат қилади. Ниҳоят, 1770 йилда у Кёнигсберг университетининг мантиқ ва метафизика

профессори этиб тайинланади. Бу ерда узоқ муддат — 28 йил мобайнида фалсафа, математика, физика фанларидан дарс беради. Унинг асосий фалсафий асарлари ҳам асосан мана шу даврда ёзилган.

Кант ўз фаолияти давомида педагогик ва илмий-тадқиқот ишларини уйғунлаштирган ҳолда олиб борган. Шу билан бирга, у вақти ва машғулотларини қатъий ҳамда оқилона тартибда ташкил этган. Унинг ҳаёт ва фаолият тарзидаги бундай аниқлик, ўз-ўзига бўлган талабчанлик кўпчиликни ҳайратга солган. Ҳатто шаҳар кўчаларидаги уйларнинг пештоқидаги соатлар ҳам Кантнинг кундалик иш ва яшаш тартиби, унинг йўлдан ўтиб-қайтишига қараб тузатиб турилгани тўғрисидаги ривоятлар ҳам буюк олимнинг ўзига ниҳоятда талабчанлигидан далолат беради. Бу тўғрида буюк немис шоири Ҳенрих Ҳейне таъкидлаганидек, Кёнигсбергдаги "ибодатхона пештоқидаги катта соат ҳам ўзининг кундалик вазифасини Кантчалик аниқлик билан ва бир маромда бажармаган бўлса керак".

Шу боис Кантнинг ҳаёти ва турмуш тарзининг ўзиёқ жуда антиқа ва ажойиб бир фан дейиш мумкин. Бу фан эҳтимол баъзилар учун мавҳум ва жумбоқ бўлиб туюлар, лекин унинг қизиқарли ва ибратли эканини тан олмаслик мумкин эмас. Кулранг нимчада, қўлида қамишдан ясалган ҳассаси билан уйи олдидаги хиёбонга (унинг хотираси ҳурматига ҳозир Файласуф хиёбони деб аталади) сайр қилиш учун йўл олган олимни кўрган кўшнилари соатларига қарамасданоқ вақт уч ярим бўлганини билишган. Йилнинг қайси фасли бўлишидан қатъи назар, файласуф бу хиёбон бўйлаб ҳар куни саккиз мартадан ўтиб-қайтишни қанда қилмаган. Ҳаво очик ёки булутли кунларда ҳам, шаррос ёмғир қуйиб турган дамларда ҳам содиқ хизматкор қария Лампе узун соябонни кўтарган ҳолда хўжайинининг кетидан соядек эргашиб юрган.

Кечки соат тўққиз бўлиши биланоқ Кант уйкуга ётган. Тонгда ҳеч қачон бешдан кеч турмаган. Нонушта ўрнига унчалик аччиқ бўлмаган бир пиёла чой ичган, холос. Чойдан сўнг эса бир дона, ҳа, ишонаверинг, бир кеча-кундузда фақат бир дона тамаки чеккан. Кун давомида фақат



бир марта овқатланган. Бунда ҳам қатъий тамойилга риоя этган, яъни жуда оч колганидан кейингина тамадди қилган. У шундай қилинганда овқат танага яхши сингади деб ҳисоблаган. Овқат вақтида стол атрофига ҳамиша олти киши тўпланган. Фақат ўткир зеҳнли, ҳозиржавоб ва ақлли кишиларгина бундай "зиёфат"да қатнашиш шарафига муяссар бўлган. Озгина шароб, уринмаган балиқ гўшти, кулгили ва мароқли ҳикоялар, зарофат ва латифатга йўғрилган сўхбат олимнинг жону дили бўлган. Зеҳни ва савияси паст кишилар бундай даврага ҳеч қачон таклиф этилмаган.

Нимжон ва касалманд бўлиб туғилган Кант оқилона кун тартибини ҳеч қачон бузмагани учун узоқ ва энг муҳими, ҳар жиҳатдан соғлом ва сермазмун ҳаёт кечирган. Айтишларича, у кундалик ҳаёт тартибини бутун умри давомида фақат бир марта бузган экан. У ҳам бўлса, машҳур француз маърифатпарвари Жан-Жак Руссонинг "Ижтимоий шартнома тўғрисида" асари эндигина босилиб чиққан кунлари, уни бутун дунёни унутган ҳолда, сўнгги саҳифасигача ўқишга берилиб кетгани туфайли содир бўлган.

Уч ижтимоий омил Кантнинг яшаш ва фикрлаш тарзига кучли таъсир этган. Биринчиси — Жан-Жак Руссо асарлари; иккинчиси — уни ҳуқуқ, давлат назарияси ва фалсафа тарихига эътибор қаратишга ундаган француз буржуа инқилоби; учинчиси эса — дин тўғрисида ёзган асари туфайли прусс ҳукумати билан зиддиятга киришгани.

Кант яшаган даврда Германия майда князликлар, эркин шаҳарлар ва қиролликлардан иборат эди. Немис миллатининг умумий манфаатларини бирлаштира оладиган ижтимоий кучнинг йўқлиги мамлакатда ҳукм сураётган давлат абсолютизмга жуда қўл келган. Немис аристократияси, ҳатто назариётчилари орасида ҳам давлат — миллат, турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлар манфаатидан холи бўлган алоҳида тузилма, деган янглиш тушунча ҳукмрон бўлган. Давлатнинг бундай шакли тўғрисидаги тасаввур ўша даврнинг бир қатор мутафаккирлари томонидан қўллаб-қувват-

ланган. Оқибатда бюрократия тизими кучая бошлаган.

Буларнинг барчаси мамлакат маънавий ҳаёти ривожига таъсир этмасдан қолмасди. Айниқса, мутлақ давлат ҳукмронлиги ва бюрократиянинг фан, адабиёт, фалсафа каби ижтимоий онг шакллари устидан ўрнатган кучли назорати бу борадаги аҳволни янада мушкуллаштирган. Натижада немис фани ва адабиётининг Винкельман, Лессинг, Ҳёте каби вакиллари сиёсий таййиқ туфайли муҳожириликда кун кечиришга мажбур бўлган.

Бироқ эзгу ғояларни тараннум этган немис адабиёти ана шундай оғир вазиятда ҳам жуда катта ижтимоий кучга айланди. Лессинг, Шиллер, Ҳёте шеърлари, драма, поэма ва мақолалари бутун Германияда севиб ўқилмоқда эди. Бизда навоийхонлик, машрабхонлик ва бедилхонлик аънаналари бўлгани каби, немисларда ҳам вольтерхонлик, ҳётехонлик аънаналари вужудга келган. Озодлик, эркинлик фалсафаси шоир ва ёзувчилар ижодининг асосий мавзуйга айланган.

Аммо фалсафа ва бошқа фан соҳаларининг аҳволи оғир бўлган. Хусусан, фалсафа тўлиқ илоҳиёт таъсирида қолган эди. Баъзи файласуфларнинг динга нисбатан танқидий муносабати протестант руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учраган.

Бу даврда Фарб университетларида ўқитилган фанлар асосан диний мазмунда бўлган. Масалан, рационал теология — динни фалсафий жиҳатдан асослаш, рационал психология — жоннинг диний моҳиятини тушунтириш, рационал космология эса олам тўғрисидаги диний қарашларни изоҳлаш билан шуғулланган. Бир сўз билан айтганда, ўрта асрлардаги диний мутаассиблик янги даврда ҳам ўз таъсирини йўқотмаган эди. Гарчи Уйғониш даври мутафаккирлари дин билан муро-са қила олмай, ҳурфикрликка эришиш учун курашчан йўл тутган бўлса-да, фалсафа соҳасида дин билан муро-са қилиш тамойили ҳамон кўзга ташланиб турарди.

Иммануил Кант ана шу мураккаб давр вакили, унинг ижоди эса ўша давр инъикоси эди. XVIII аср охирларидаги Францияда инқилобий ҳаракатлар Кантга жуда кучли таъсир қилади. У янги мазмунда-



ги фуқаролик тартиби ва ҳуқуқий омолорни амалга ошириш йўлларини айнан шу воқеаларда кўради. Унинг 1789 йилги француз инқилобига хайрихоҳлиги ҳам ана шундан. Шу боис Кант ҳуқуқ муаммоларига бағишланган асарларида феодалча мерос имтиёзларини қатъий рад этади.

Аммо аллома француз инқилобига анча хушёрлик билан, бир қадар мавҳум фалсафий тарзда муносабат билдиришга интилган. Чунки ўзи билан ҳокимият ўртасида ҳар хил ихтилофлар келиб чиқишини истамас эди.

Шунга қарамай, у бундай ихтилофлардан халос бўлолмади. У динни ижтимоий тартибнинг бош мезони ва халқни итоатда сақлаб туриш воситаси деб билган ҳукумат томонидан қаттиқ тазйиққа учради. Бунга Кантнинг 1794 йилда чоп этилган "Дин фақат ақл доирасида" асари сабаб бўлган эди. Асар мутаассиб руҳонийлар ҳамда ҳукмрон доираларнинг кескин норозилигини уйғотган. Хусусан, немис файласуфининг динни деизм руҳида ва ахлоқий қадриятлар нуқтаи назардан талқин қилиши амалдаги протестантлик тамойилларига зид деб қаралган.

Француз инқилоби ғояларининг Германияга тарқалишидан ҳадиксираб юрган прусс қироли Фридрих-Вильгельм 1794 йилда шахсан Кантга дахлдор махсус фармон чиқаради. Унда Кант агар бундан кейин ҳам дин масалаларида протестантлар эътиқодига путур етказувчи асарлар ёзгани бўлса, қаттиқ жазоланиши ҳақида таъкидланган эди. Натижада Кант маърузаларида ҳам, асарларида ҳам диний масалалар юзасидан бундай "шаккоклик" қилмасликка ваъда беради. Тўғри, 1797 йилда қирол Фридрих-Вильгельм вафотидан сўнг у сўзидан қайтади. Бироқ бу даврга келиб олимнинг умри ҳам, ижодий имкониятлари ҳам поёнига етиб қолган эди. Ўша йилдан бошлаб буюк файласуф университетда дарс беришдан воз кечади, умрининг қолган қисмини осуда уй шароитида кечиришга қарор қилади ва 1804 йилнинг 12 февралда вафот этади.

Кант фаолияти одатда икки даврга бўлиб ўрганилади. Биринчиси — танқидгача бўлган давр, иккинчиси эса — танқидий давр. Уларнинг ҳар бирида Кант

қарашларида хос муҳим хусусиятлар мужассамлашган.

Биринчи давр Кантнинг дастлабки фалсафий асари — "Жонли кучларни тўғри баҳолаш тўғрисида фикрлар"дан (1747 йилда чоп этилган) бошланиб, 1770 йилгача давом этган. Унинг "танқидгача" деб аталаши бу даврда Кантнинг танқидий ёндашуви ҳали шаклланмагани билан изоҳланади. Иккинчи давр Кантнинг "Ҳиссий ва ақлий англандиган дунёнинг шакли ва тамойиллари тўғрисида" мавзудидаги диссертациясидан бошланиб, олим фаолиятининг охиригача бўлган муддатни қамраб олган. Унинг "танқидий" деб аталишига асосий сабаб шуки, Кант бу даврда барча фалсафий изланишлар танқидга асосланиши керак деган тамойилга таяниб ижод қилган. Шу боис у инсоннинг билиш қобилияти ва унинг билими қамрай оладиган чегараларни танқидий тадқиқ этиш лозимлигини илмий асослашга ҳаракат қилган. Албатта, файласуф ижодининг бир-биридан тубдан фарқ қилувчи бу икки даврга бўлиниши тасодифий эмас. Бунда, Кантнинг ўзи ёзганидек, инглиз фалсафасининг йирик вакили Давид Юм асарларининг таъсири кучли бўлган.

Агар Кант дастлабки даврда нарсаларнинг ўз ҳолича мавжуд бўлишини оддий мулоҳазага таянган, тажрибага асосланмаган ҳолда билиш мумкинлигини эътироф этган бўлса, танқидий даврга келиб, билишнинг бундай усулини бутунлай инкор қилган.

Танқидгача бўлган даврда Кант илмий изланишлари марказида табиат фалсафаси муаммолари турган. Олимнинг 1755 йилда эълон қилинган "Осмоннинг умумий тарихи ва назарияси" асаридаги сайёралар тизимининг дастлаб туманликдан пайдо бўлиши тўғрисидаги фарази коинотни англаш ва астрономия илми ривожига муҳим аҳамият касб этган. Бундан ташқари, Кант Қуёш системасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, Ер тарихи ва унинг истикболи, ҳаракатнинг хусусиятлари, сув кўтарилиши ва пасайишининг аҳамияти каби масалалар устида сермаҳсул изланишлар олиб борган.

Кейинги даврда эса гносеология, этика, эстетика Кант қизиқишларининг асо-

сий мавзуи бўлган. Билиш жараёнида инсон ақли имкониятларига турлича баҳо бериш Кант фаолиятидаги икки даврни тубдан фарқлаб турарди. Чунки танқидгача бўлган даврда файласуф инсон ақли ёрдамида билиш имкони бўлмаган нарсаларга ҳам эришиш мумкинлигига ишонган. Бу даврда ёзилган асарларда олимнинг билиш соҳасидаги барча қийинчиликларни аниқ таҳаввур қила олиши ва уларни руҳан тушқунликка тушмай, умидсизланмай енгиб ўтишга бўлган ишончи яққол акс этиб туради. Аммо, танқидий даврга келиб ақлнинг билиш борасидаги имкониятларига бўлган бундай ишонч ўрнини ишончсизлик эгаллайди. Натижада Кантнинг билиш назариясида агностицизм — дунёни тўлиқ билиш мумкинлигини инкор этиш ғояси хукмронлик қила бошлаган.

Кант даврининг ўта билимдон зиёлиси бўлган. У замонасидаги фанлар эришган барча ютуқларни теран ўзлаштирган, уларга таянган ҳолда асарлар битган. Бу ҳол, айниқса, танқидгача бўлган даврда аниқ кўзга ташланади. У астрономия, геология, физика, антропология сингари фанлар асосларининг пухта билимдони бўлгани учун Кёнигсберг университетида фалсафий фанлардан ташқари бир қанча табиий фанлардан ҳам маъруза ўқиган.

Кантнинг табиатшунослик масалаларига оид илмий қарашларининг шаклланишида Ньютон, Декарт, Коперник, Кеплер, Галилей, Лейбниц каби мутафаккирларнинг таъсири сезиларли бўлган. Уларнинг асарлари билан яқиндан танишиш Кантга ўзига хос космогоник назарияни асослашда катта ёрдам берган. Ньютоннинг табиий-илмий қарашлари, Декартнинг теологиядан деярли холи бўлган механик космогонияси, Коперникнинг гелиоцентрик назарияси, Кеплернинг сайёралар ҳаракати, Галилейнинг жисмларнинг ерга эркин тушиши қонуниятлари Кант космогониясининг назарий асосини ташкил этади.

Бироқ у аввало файласуф эди. Шунинг учун Кант асарларида илмий ютуқлар мужассам бўлган фалсафий хулосалар устун туради. Бошқача айтганда, Кант фаолиятининг биринчи даври табиатшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. 1758 йилда ёзилган "Ҳаракат ва

соқинликнинг янги назарияси" рисоласи бу даврда яратилган асарлар орасида алоҳида ўрин тутати. Унда Кант Декартнинг ҳаракатнинг нисбийлиги тўғрисидаги фикрини ривожлантириб, жисмларнинг ҳар қандай ҳаракати уларнинг ўз жойини ўзгартириш жараёнидан иборат, деган хулосага келади. Немис файласуфи Декартдан ўзиб кетган ҳолда, мутлақ соқинлик бўлиши мумкин эмаслиги, ҳаракат табиатнинг универсал ҳодисаси экани ҳақидаги фалсафий фикрни илгари суради.

Кантнинг танқидгача даврдаги баъзи асарлари Лейбниц рационалиزم таъсирида ёзилган. Хусусан, унинг "Метафизик билишнинг дастлабки тамойилларини янгилаш" (1755), "Оптимизм тўғрисидаги баъзи муҳокамалар тажрибаси" (1759) асарлари шулар жумласига киради.

Маълумки, Лейбниц қарашлари, кейинчалик шаклланган Вольф мактаби рационалиزمи каби, предметни билиш асослари предмет борлигининг асосларидан фарқ қилмайди деган хулосага таянган. Кант эса, улардан фарқли ўлароқ, билиш асослари билан борлиқ асослари ўртасида фарқ мавжудлиги ғоясини илгари сурган. Унинг фикрича, нарсалар моҳиятини билиш уларнинг асл моҳиятидан фарқ қилиши лозим. Яъни, билиш, унинг асосида олинган билимлар ўз объектдан фарқ қилади, улар субъектив ҳодисалардир. Бундай фарқлаш кейинчалик немис файласуфи ижодининг иккинчи — танқидий фалсафа даври учун замин бўлиб хизмат қилган.

Кантнинг билишни реал воқеликдан фарқлаш ғояси шу даврда шаклланган. Аммо бу ғоя унинг таълимотида сезиларли аҳамият касб этган эмас. Файласуф бизнинг ақлимиз нарсалар ўртасидаги реал боғлиқлиқни билиш қобилиятига эга эмаслигини таъкидламоқчи бўлган, холос. Кант агностицизмнинг бошланғич нуқтаси ҳам, файласуф ижодининг иккинчи даври ҳам айнан шу нуқтадан бошланади. Бу даврнинг асосий хусусияти билиш назарияси — гносеологиянинг фалсафий фан даражасига кўтарилганидир. Фалсафий фикр ривожига ҳисса бўлиб қўшилган бу таълимотни Кантнинг ўз ибораси билан



айтганда, "коперникона тўнтариш"га қиёслаш мумкин.

Кантгача бутун Оврупо фалсафаси, гарчи аъъанавий равишда "фанларнинг отаси", "донишмандлик илми" ҳисобланиб келган бўлса-да, ҳамон Афлотун ва Арасту илгари сурган муаммолар тўғрисида бош қотириш билан банд эди. Кант эса инсон ақлининг энг нозик жиҳатларини англаш бобида унгача ҳеч ким эътиборга олмаган нарсаларни кўра билган биринчи файласуф бўлди.

Кант таълимоти асосан нима учун ва қандай қилиб деган саволларга берилган жавоблардан иборат. Нима учун бизнинг олам тўғрисидаги билимларимиз мавжуд, қандай қилиб инсонда янги билим ҳосил бўлади, бу билим нимага асосланади, билиш жараёни қандай бошланади ва бу жараёнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат? Буларнинг барчаси немис файласуфини кизиқтирган, айнаи чоқда фалсафа тарихида гносеологик муаммолар ҳеч қачон бу тарзда қўйилмаган масалалар эди.

Кантнинг фикрига кўра, барча билимлар, бир томондан, бизни ўраб турган борлиқдан иборат ва ҳиссий тажриба ёрдамида ҳосил қилинади. Бошқа томондан эса, билимнинг таркибидаги турли тушунча, гоё, хулоса, мулоҳаза ва назарияларда бизни ўраб олган борлиқдаги сингари ушлаш, кўриш, пайқаш мумкин бўлган бирон бир нарса йўқ. Шундай экан, билим қандай ҳодиса? У қаердан олинади, қай тарзда пайдо бўлади?

Айнан ана шу муаммолар Кантни объектив дунёни билиш борасида "коперникона тўнтариш" ясашга ундаган. Файласуф назарида, борлиқ кўпчилик ўйлаганчалик содда эмас, балки анча мураккаб моҳиятга эга. Уни қандай бўлса шундайлигича билишда инсон сезгилари ягона восита ҳисобланади. Бошқача айтганда, биз нарса ва предметлар дунёсини кўра оламиз-у, аммо уларни ташкил қилган атом ва молекула заррачаларини, турли майдонларни, шунингдек, ўзаро боғлиқ бўлган табиат ҳодисаларини кўра олмаймиз. Кантнинг ўйлашича, инсон табиатига хос номукамаллик уларни кўра олишга имкон бермайди. Файласуф тушунчасига кўра, барча қонунлар, жумла-

дан, табиат қонунлари ҳам бизнинг онгимизда жойлашган. Бинобарин, билиш жараёнида биз фақат онгимиз хусусиятлари билан иш юритамиз, холос. Шунинг учун бизнинг онгимиз, сезгиларимиз ва ақлимиздан ташқаридаги барча мавжудот — "нарсалар ўзида" ҳолатида мавжуд, яъни унинг сир-асрори, моҳияти фақат унинг ўзи билангина ифодаланиши мумкин. Уни билиб бўлмайди. Шунинг учун Кант фаннинг бош вазифаси — инсон ақлининг имкониятлари чекланганини тадқиқ этишдан иборат, деган фикрни илгари суради. Бунда инсоннинг билиш имконияти ва қобилиятларини танқидий ўрганиш гоёси априор, яъни тажрибага-да бўлган билишга тегишлидир. Априор билимлар тажрибадан ташқари билимлар бўлиб, улар ҳодисалар ўртасидаги умумий сабабий боғланишларни ифода этади. Тажриба асосида ҳосил бўладиган билимларни эса Кант апостериор, яъни тажриба асосида эришилган билимлар деб атаган. Апостериор билимлар мантикий фикрлаш жараёнида қайта-қайта синовдан ўтган ҳолда ҳосил бўлган таҳлилий хулосалар бўлгани боис уларни априор билимларга таққослаб бўлмайди.

Кант фалсафаси априор билимларнинг ҳосил бўлиши масаласида идеализмга асосланган. Лекин Кант идеализми — трансцендентал фалсафадан иборат танқидий идеализмдир.

"Трансценденталлик" тушунчаси аслида схоластик фалсафада кенг қўлланилган ва мавжудлик олами чегарасидан ташқаридаги борлиқни англатган. Кант бу тушунчанинг гносеологик аҳамиятини ёритиб беришга уринган. Яъни, унингча, илмий тажрибага асосланган билишнинг замини — априор шароитларга тегишли барча нарсалар трансценденталликни ташкил этади. Масалан, фазо, вақт, субстанция, сабабийлик шулар жумласидандир. Кант фалсафасида фазо ташқи сезги ёки мулоҳазанинг априор шакли бўлса, вақт унинг ички априор шаклидир.

Илмий билимнинг ишончилиги ҳиссийлик ва мантикийликнинг априор шакллари билан боғлиқ. Агар ҳиссийликнинг априор шакли математик билимларнинг ишончилиқ шarti ҳисобланса, табиат-



шуносликнинг ишончлилик шарти мантик-ийликнинг априор шакли ҳисобланган. Масалан, Кантнинг фикрича, математик тенгламалар ўрганилаётган предметни ёки фазони соф ҳис қилиш (геометрия) ёки вақтни соф мушоҳада этиш (арифметика) натижасида намоён бўладиган билишдан иборат.

Шундай бўлса-да, Кант фалсафий гносеологиясининг асосий мақсади билимларнинг ишончилигини асослашдан иборат эмас. Унинг фикрича, янада муҳимроқ мақсад борки, у ҳам бўлса, ақлий жиҳатдан идрок этиш ва англаш мумкин бўлган дунёнинг худо, эркинлик, умрбоқийлик каби "объект"лари мавжудлигига ишонч ҳосил қилишдан иборат. Бундай ҳақиқатларнинг борлигига ишонч ҳеч қандай илмий танқид ёки илм-фан тараққиётига боғлиқ эмас. Кант кашф этган идеализмнинг алоҳида тури эса ақлий жиҳатдан идрок этиладиган дунё объектларининг "нарса ўзида" ҳолида мавжудлигига ишонтиришга қаратилган. Бу фалсафа, бизнинг назарий билиш имкониятларимиз алоҳида ҳодисалар билангина чегаралангани учун, гўё "нарса ўзида"ни билиш мумкин эмаслигини асослаб берувчи таълимотга айланади. Уни Кант танқидий идеализм деб атаган ва бу борада ўзига хос фалсафий қарашлар мажмуини яратишга ҳаётининг иккинчи даврини сарф этган.

Кант объектив дунёнинг реал мавжудлигини тан олган, фақат уни иккига, яъни ҳодисалар дунёси билан ҳеч қачон билиб бўлмайдиган "нарса ўзида" яшовчи дунёга ажратган.

"Нарса ўзида" деганда Кант, аввало, онгимиздаги ҳиссий ва мантиқий билиш шаклидан ташқаридаги объектларни тушунади. Уларнинг барчаси ўзича мавжуд. Инсон "нарса ўзида"ни билиш қобилиятига эга эмас. Инсон моҳияти пинҳон бўлган нарсаларни эмас, балки ташқи ҳодисаларнигина била олади. Ҳодисаларни ўрганиш эса билимларимизни бойитиб туради. Кантнинг фикрича, ҳодисалар дунёсида зарурий боғланишлар ҳукмронлик қилгани боис улар узвий алоқадорликда намоён бўлади.

Кантнинг таъкидлашича, инсоннинг би-

лиш қобилияти бир вақтнинг ўзида чекланган ва чекланмаган. Билишнинг чексизлиги субъектив руҳда талқин этилади, яъни ҳар қандай қомусий фан табиат ҳодисаларини кузатиш ва таҳлил қилишда чегара билмайди. Бирок, айти пайтда, у чекланган ҳамдир. Чунки илмий билимлар ҳар қанча бойигани ва чуқурлашгани билан онгимиздан ташқарида мавжуд ва унга боғлиқ бўлмаган объектив реалликни билишнинг зарурий ва мантиқий шакллари-дан ташқарига чиқа олмайди.

Кант фалсафасида "нарса ўзида" билиб бўлмайдиган ҳақиқат сифатида талқин этилиши, шубҳасиз, агностицизмнинг ёрқин кўринишидир. Бирок унда билиб бўлмасликнинг бошқа бир жиҳати ҳам акс этган. Хусусан, Кант "нарса ўзида" тушунчаси орқали объектив дунёни билиб бўлмаслигини эътироф этган, бироқ бу — дунё инсондан ҳаммиша сир тутишини билдирмайди, деган қарашни ҳам илгар сурган. Шу маънода, "нарса ўзида" деган қарашнинг бир оз ўзгача талқини Кантнинг этика, тарих фалсафаси, давлат ва ҳуқуқ фалсафаси тўғрисидаги қарашларида акс этган. Бундай талқиндаги "нарса ўзида" инсон ақли билан идрок этиладиган дунё объектларидан ташқарида умрбоқийлик, киши ҳаракатларининг асоси бўлган эркинлик ҳамда оламнинг яратувчиси — худонинг мавжудлигини англатади.

Эркинлик, Кант фикрича, инсоннинг ҳис этиладиган дунё қонуниятларига боғлиқ бўлмаган хатти-ҳаракатларни мустақил содир эта олишидир. Умрбоқийлик эса руҳ ва жоннинг ўлмаслигидир, дея таъкидлайди аллома. Агарда инсон онгли равишда эркинлик, умрбоқийлик ва худонинг мавжудлигига ишонч ҳосил қила олса, шунда фалсафа ўзининг олий даражадаги вазифасини бажарган бўлади.

XVIII аср Оврупо воқелигининг умумий ривожини Кантнинг айнан ана шундай хулосага келишига сабаб бўлди. Зеро, ўша давр табиатшунослик фанлари ютуқларидан яхшигина хабардор бўлган файласуф эркинлик, умрбоқийлик ва худонинг мавжудлигига илмий далилларсиз ишонч ҳосил қилиш мумкин эмас деб ҳисобларди. Фан эса чегарасиз эрк ҳам, мангулик

хам бўлолмаслигини борган сари кўпроқ исботлар эди. Ана шундай вазиятда Кант худога эътиқод қилиш масаласини янги-ча талқин этишга уринади. Унингча, бундан кейин ҳеч қандай илмий ва фалсафий танқид бу борадаги эътиқодга пуртур етказишга қодир эмас.

Худди ана шу асосда Кант воқеликни "ҳодисалар дунёси" ва "нарсалар ўзида дунёси"га ажратишга ҳаракат қилади. Табиатни илмий билиш объекти сифатида у "ҳодисалар дунёси"га — эркинлик, мангулик, худони эса "нарсалар ўзида дунёси"га нисбат беради. "Нарса ўзида"ни билиб бўлмайди. Демак, худо ҳам билиб бўлмайдиган "нарса ўзида" мақомидадир. Оламда унинг мавжудлигига зид бўлган далил ҳам, даъво ҳам топиш мумкин эмас.

Кантнинг танқидий ёндашуви билиш назариясида анчагина ноизчилликларга олиб келиш билан бирга, айрим диалектика унсурларини қайд этиш имконини ҳам яратади. Бу ҳол файласуфнинг ақлдаги зиддиятлар ва билиш юзасидан билдирган фикрларида ифодасини топган. Мазкур зиддиятларни у антиномиялар деб атаган. Булар — дунёнинг чекланган ва чексиз, сабабий ва сабабсиз, оддий зарралардан ташкил топган ва ташкил топмагани ҳақидаги зиддиятлардир. Антиномияларни Кант мустаҳкам мантиқий ишончга эришиш воситаси деб билган.

Аллома таҳлил этган антиномиялардаги тезис ва антитезис тафаккур ва билиш диалектикасини тўғри тушунишда янги қадам бўлган дейиш мумкин. Улар диалектиканинг кейинги тараққиётида муҳим ўрин туган. Хусусан, антиномиялар унинг таълимотида "нарса ўзида"нинг билиб бўлмаслигини, инсон ақлининг "нарса ўзида" билан ҳодиса ўртасидаги чегарадан ҳеч қачон ўта олмаслигини исботлашга хизмат қилган. Шуниси ҳам муҳимки, немис файласуфи баён қилган диалектик зиддиятлар бизнинг онгимизда акс этадиган ташқи дунё зиддиятларининг тўлиқ ифодаси эмас. Улар билимларимизнинг бойиш жараёнини кўрсатмайди, балки инсон ақлининг "нарса ўзида" дунёсига кириб боришидан тўсиб туради, холос.

Кант таълимоти фалсафий фикр тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. У турли мунозара ва танқидларга ҳам сабаб бўлган. Баъзилар уни "ўнгчилик" нуқтаи назаридан инсон онгига боғлиқ бўлмаган "нарса ўзида"ни эътироф этгани учун материалистик ноизчилликда айбласа, бошқалар "сўлчилик" нуқтаи назаридан танқид қилиб, "нарса ўзида"ни тан олгани эмас, балки ушбу тушунча орқали бизни ўраб турган нарса-ҳодисалар дунёсини билишни инкор этгани учун маломат тошларини отган. Шу тариқа Кант фалсафасини "ўнг" ва "сўл"дан туриб танқид қилувчилар ҳамда бу таълимотни махсус ўрганувчи мутахассислар пайдо бўлди. Фалсафий фикр боши берк кўчага кириб қолган даврларда эса "Орқага — Кантга қайтайлик" дея уни кўмсаганлар ҳам бўлди. Буларнинг барчаси шуни кўрсатадики, Кантнинг таълимоти фалсафа тарихида анчагина шовшувга сабаб бўлган. Кейинчалик Кант ижодидан баҳра олган турли файласуфлар ҳам уни муайян масалада материализм, идеализм ёки дуализм томонида турганликда айблаган.

Айни пайтда унинг ҳамфикрлари ҳам йўқ эмасди. Кантнинг тарафдорлари XIX асрнинг иккинчи ярмида кантчилар, сўнграқ эса неокантчилар фалсафий мактабига бирлашди.

Хуллас, Кант ва унинг таълимоти ҳақида турли фикр ва мулоҳазалар билдириш мумкин. Аммо, нима бўлганда ҳам, нафақат немис мумтоз фалсафаси, балки бутун жаҳон фалсафасини Кантсиз тасаввур этиш қийин. Файласуфлар орасида Кант бўлмаганида Фихте ҳам, Шеллинг ҳам, ҳатто Гегель ҳам бўлмас эди, деган фикр бежиз пайдо бўлмаган.

Кант ижодида қизиқни вақт ўтгани сари ортиб бораётгани юқоридagi фикрларнинг нечоғлиқ тўғри эканини тасдиқлайди. Чунки унинг асарлари файласуфларнинг ҳар бир авлодига даврнинг кўплаб муаммоларига жавоб топишда ёрдам беради. Шу маънода, Кант жаҳон фалсафаси тарихидан буюк ва бетакрор файласуф сифатида мустаҳкам ўрин олган, унинг илмий мероси эса бутун инсоният маданий тараққиёти учун ҳали узоқ йиллар хизмат қилиши шубҳасиз.



ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН УЗИНГ

Абдулхамид ИСМОИЛ



IKKI CHOL  
QISSASI

(Тоир Маъдий бисотидан)

*Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!*

1

Кечкурунлари ёлғиз ўзи сайр этиб кимсасиз уйига қайтарди-да, хассасини бурчакка тираб, чигили ёзилмаган оёқларини судраганча юқориги хонага чиқиб кетарди. Суякларими, зиналарми оғир фижирлар, мияда эса тегирмон тошлари ҳам янча билмайдиган ўша битта савол айланарди: “Нима бўляпти ўзи?” Бу саволга жавоб эмас, шунчаки тасалли топиш ниятида ошхонага кириб алангларди, аммо чой қайнатишга ҳам хуши бўлмади яна катта хонага чиқарди, бу ерда на чироқ ёқар, на ўтиришга майл топар эди. Сўнг апил-тапил ювиниб, ётовига ўтардию ечинмасдан ўзини ўринга ташларди. Шу ётганча хоб-бехоб бутун вужуди билан гўё вақтнинг имиллаб ўтишини зимдан кузатар эди.

2

Ёшлиқда арзимаган нарсаларга ҳам чалғийверар экан киши. Телевизор кўришинг, радио эшитишинг, китоб ўқишинг, жилакурса, ўз-ўзингни хар хил бўлмағур хаёллар билан овутишинг мумкин. Энди эса ўша эрмакларни эслашга ҳам мадор етмаётгандек туюлади.

Кечаси соат икки-учларда ўрнидан туриб, хожатхонага кирар, тувакда ўтирганча жўмракдан томчилаётган сувни кузатар, онда-сонда эшитилиб қоладиган шовқин-суронга, товушларга қулоқ тутар эди. Ичи мусалласдан бўшаган хумдек... Чак-чак этиб сув томар, зийрак қулоқ эса бўшлиқдан, жимжитликдан бир садо келармикан, деган илинжда мана шу чаккини хар охангга солиб кўрар эди.



## 3

“Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкулхо...” деган мисра ёш йигитнинг фикри бўлса керак.

Хаёт кейинчалик жўн бўлиб қолар экан. Вужудинг нени хис этса, миёнгда ҳам ўша нарса акс этади. Узун-узун хаёлларга кучинг етмай қолади. Чалғишга, ён-верингга аланглашга ҳафсала йўқ. “Уф” тортиш ҳам бир азоб.

## 4

Бундан роппа-роса икки ой муқаддам Махсумни ерга қўйдилар. Икки ой ҳам чол ҳаётида анча-мунча фурсат экан. Бир умрга татиғулик фурсат. Қариликни бахт деб бўлмайди. Қарилик қандай қилиб бахт бўлсин?! Ўтган умрингдан ижирғанмасанг ҳам, лекин нимадандир кўнглинг тўлмайди, нимадандир қаноатланмайсан.

Бир кун келиб хар қандай кишининг паймонаси тўлади.

Махсум охириг кунига қадар қазойи муаллақ ҳақида гапириб юрди. Гўё тақдирга тан бергандек кўринарди-ю, аммо барибир бу дунёни ташлаб кетишни истамас, кўзларида армон бор эди.

## 5

Кейинги салкам беш йил мобайнида Махсум билан бирга умргузаронлик қилди. Болалари чет элга кўчиб кетгач, булар ҳамхона бўлиб қолишган эди. Илгари куда-андачилик, юз-хотир деган гаплар бўларди. Энди бу гаплар ҳам таомилдан қолибди, чоғи. Бир уйни сотиб, пулини чолларнинг еб-ичишига қолдиришди-да, яна биттасига икковини тиқиб, ўзлари бизнеснинг кетидан кувишди. Дастлаб икки чолнинг гапи гапига тўғри келмади, ҳеч чиқиша олмади. Бу келишмовчиликнинг илдизи чуқур эди — куда-андачилик бошланган кундан бери давом этарди. Яъни, Марленнинг кизи Клара қайсидир гап-гаштакда Махсумнинг ўғли Абдуманнобни учратиб, унга кўнғил қўяди. “Шу йигитга турмушга чиқаман!” деб оёқ тираб туриб олгандаёқ орага совуқчилик тушди. “Қизим, тенг тенги, тезак копи билан”, деб насихат қилиб кўрди Марлен. Бироқ, Кларанинг қулоғига гап кирмади. Охийри тўй бўлди. Ўшанда, коммунистнинг кизи диндорнинг ўғлига тегибди, деган гап етти иқлимга тарқалди. Бу гапни Марлен Саидваккасович кўтара олмади. Хатто, кизини оқ қилишга ҳам чоғланиб кўрди. Қизи эса пинак бузмасдан: “Оқ қилиш дегани, папочка, мусульманский сарқит — обряд ҳисобланади”, деди.

## 6

Тўйдан кейин судлашмоқчи ҳам бўлди. Лекин ким билан судлашсин, ўз кизи биланми? Қуда тараф иссиқ-совуқ қилди деса, коммунистик ғояларга бидъатларни суқиштиряпти деган иғво чиқади. Марлен хотинини “патриархальный” мақомда сўқиб хуморидан чиқди. Хотини парткомга шикоят қилиб, тенг ҳуқуқли эканини эслатиб қўймоқчи бўлди-ю, ич-ичидан эзилиб юрган эрига раҳми келиб, шаштидан қайтди, бошини эгиб туриб берди.

Э-э, раҳматли хотини! Ундан кейингиси билан уч ойи кам тўрт йил яшаган бўлса-да, барибир, кўз очиб кўрганидек бўлмади. Хотиннинг ўғайи бўлмайди, дейишарди. Қаёқда! Бўлар экан.

7

Фикр-хаёли чувалашиб негадир Махсумга қайтаверади.

Бир куни болаларидан “мерос” қолган икки қаватли квартиранинг ката-лакдек нимқоронғи хонасида “халқлар отаси”нинг сарғайиб кетган газетадаги суратини катталаштириб кўчираётган эди. Махсум занг чалмасдан ўз қалити билан эшикни очдию юмшоқ маҳсиларида фаришта мисоли енгил юриб келиб, Марленнинг тепасида серрайиб томоша қила бошлади. Марлен Саидваккасович сесканиб орқасига ўтирилса — Махсум! У хижолатомуз алланималарни минғирлади. Марлен унга сира дашном бермасди. Ўзи билан ўзи овора эди. Бироқ бу гал унинг минғирлашидан жаҳли чиқиб жеркиб берди. Махсум индамайгина ўз хонасига чиқиб кетди. Ярим кечаси пастга тушиб таҳорат ушатди. Уйқуси қочган Марленнинг яна жаҳли чиқди.

8

Мана, энди битта ўзи қолди. Жўмракдан хамон сув томчилаяпти. Ўрнидан туриб жўмракни маҳкамроқ ёшиб кўйишга на холи, на майли бор. Хозир набиралари ўрисча билан инглизчани аралаштириб гапириб қаерларда юришган экан? Каттаси онасига тортибди. Бир куни телефон қилиб қолди. “Нима қиляпсан, синок?” деб сўраса, “Папам бизга китоб ўқитяпти”, дейди. “Қанақа китоб экан? Ўрисчами?” “Билмадим какою, лекин баҳоси етти доллар экан”, деб жавоб берди тирранча.

9

Бу зумраша ўзи илгаритдан анойи эмасди. Беш-олти йил аввал, Марлен Саидваккасович хали нафақага чиқмаган, тагида давлат бериб қўйган оппоқ “ГАЗ-31” бор эди. Бир куни эрталаб қизига сим қокса, ўша тўнғич набираси гўшакни олди. “Ие, сан шу пайтгача уйда нима қилиб ўтирибсан, боғчангга чиқмадингми?” “Мошина кутяпман”. “Мошинани нима қиласан, боғчанг бир қадам-ку?!” “Сизнинг ишхонангиз ҳам бир қадам-ку?..” “Биласанми, мен кимман — партийний руководитель!” “Ну и что? А, ман партийний руководительни наварасиман!”

Ўшанда Марлен Саидваккасович ғудраниб тайинли бир гап айтолмаган эди.

10

Ҳазаллару ояти қаримани кироат билан ўқийдиган кенжа набирани Махсум кўпроқ сийларди. Болалари “ҳижрат” қилгандан кейин ҳам анча вақтгача масжиддан парвардалар кўтариб келиб юрди. Марлен хардамхаёл Махсумни бир-икки койиди. У хафа бўлмасди, ишшайиб тураверарди, шафаклари қизариб, намланиб турадиган кўзларини артиб кўярди, холос.

11

Махсумнинг қизиқ одатлари бор эди. Гоҳида ўзининг хўжаю сайидларга бориб тақаладиган ота-бува авлодларини санаб ўтирар, гоҳ ўшалардан биттаси бўлмиш холаваччаси Солихон тўранинг хулқ-атворидан гапириб қолар эди. “Анови куни тўрам, ўғлингиз Абдуманноб яқин-орада келиб қоларми-

кан, зарур ишим бор эди, деб мени олдингизга юборган эди. Мен хабар топиб келгани кетган киши бўлиб куни бўйи Чорсудаги чойхонада бекорчи-хўжалар билан хангомалашиб ўтирдим-да, кечкурун олдиларига ўтиб, хали-бери келмас экан, дедим. Тўғри килибманми?” деб сўраб қоларди, боёқиш. Соддалигидан на кулишингни биласан, на кувлик қияпти деб ўйлайсан...

## 12

Махсум ўша холаваччаси Солихон тўра билан Марленни ҳам таништирган эди. Девсифат, шошмўйлов тўра қаршисида эгилган ҳам эгиларди, эгилмаган ҳам. “Вей, нимангга гердаясан ўзи? Дастмоем билан бир урсам йиқилладиган ҳолинг бор экан-у, яна бақрайишингга ўлайми?” деган эди бир гал бозорда тартиб ўрнатиб юрган мелисага.

## 13

“Қўйинг, гапирманг ўша муллаларийзди! — дерди у Махсумга беписанд кўл силтаб. — Мендан бўш квартирамнинг калитини олиб, қиз ўйнаб юришарди-ку, пиёнисталар”. Махсум бундай дашномни эшитиб, кудасининг олдида изза бўларди. Боз устига, эндигина олқиш олиб, мазахўрак бўлиб қолган аҳли уламо учун ўзи хижолат тортиб, нафаси бўғзига тикилиб қоларди, хатто истиффор айтишга ҳам мадори етмасди.

## 14

Битта қўйнинг гўштини қозонга ташлаб, ундан қиём бўлиб ажралиб чиқадиган шўрвасини ичиб юрадиган Солихон тўра ҳам дунёни орқалаб кетолмади. Соппа-соғ юрган одам бир куни гуп этиб йиқилдию тилдан қолди-қўйди. Энди илгариги қариллашлар қаёқда дейсиз! Икки кундан кейин омонатини тошширди. Бир вақтлар меҳмонларга кўз-кўз қилиб, тез-тез алмаштириб кийиб чиқадиган етгита ноёб зарбоф тўни ҳам, отаси замонида ўтган бир ёвкур қўрбошидан қолган тулки қалпоғи ҳам жиянларига, хирапашша шотирларига қолиб кетди.

Махсум бундай хикоя қиларди: “Абдуманнобга айтинг, чет элдан зўр киночи топсин, ўша тулки қалпоғимни кийиб, пўстинимни ёпиниб Қўрбошини ўйнаб берай! Овозини бўлса Набижонга айтамин, ўзи боплайди”.

Мана, энди халқ артисти Набижонни ҳам худо кўп кўрди...

## 15

Бу гапларни айтган Махсумнинг ўзи қани... Жанозасига чет элдан на ўғли келди, на тўқмоқлик қариндошлари. Ҳаракат қилганлари зўр-базўр “қирки”га етиб келди. Яхшиямки, атрофдаги домларда уч-тўртга қария бор экан, маҳалла-қўй номига бўлса ҳам тўпланиб тобутни елкалашди. Аслида, буларни маҳалла қилган ҳам Махсумнинг ўзи эди. Қаллаи саҳарлаб Марленни уйғотиб, “Сақичмонда ош бор экан”, деб ҳаловатини бузарди. Кейин иккови домма-дом юриб, ўрису қарисларнинг қарғишларини, норози тўнғиллашларини эшитиб, бояги уч-тўртга қарияни йиғишарди-да, узоқдан-узоққа, сабил қолгур Сақичмонга субҳи қозиб маҳали етиб боришарди. Энди буларнинг бошини қовуштирадиган даҳбоши ҳам қолмади. Марлен уларга рахнамолик қилолмайди.



16

Марлен Махсум билан ўтказган узок киш кечаларини эсларди. Уйдаги иситгич батареялар ўчиб, иссиқ сув ҳам келмай қолгач, ошхонада газнинг тўрттала гулханчасини ёқиб қўйиб, мовий шуълаларнинг жилвала-нишини томоша қилиб ўтиришарди. Улар дуч келган мавзуда баҳслашиб кетаверишарди.

Бир оқшом гапдан гап чиқдию Марлен ўзининг исмини ёқлаб, отаси хақида сўзлай кетди. Отаси урушга сафарбар этилиб, Харьков остонасида бедарак йўқолади. Оиласи номига келган “қорахат”да Саидвакқоснинг қахрамонлиги, биринчилар сафида жангга ташлангани обдон таърифланган эди. Кейинчалик урушдан ногирон бўлиб қайтган поссовет раиси Ашурмат “Ҳойнаҳой, отанг танклар жангида оммавий қурбон бўлиб, қардошлик мазорига дафн этилган бўлса керак”, дейди. Мана шу гапнинг завқи билан Суворов номидаги ҳарбий мактабга ўқишга топширилган Саидасрор Саидвакқос ўғлига янгитдан Марлен деб от қўйилади. Бу — пролетариат дохийлари номининг бош бўғинлари эди.

17

Уруш мавзусида гап кетган ўша оқшомда Махсум ҳам ўн етти яшар пайтида ҳамқишлоқ кўнгилли аскарлар сафига ёшини катта қилиб қўшиб юборилганини, сўнг шофёр бўлиб Ленинград фронтга жўнатилганини сўзлаб қолди. Марлен сўраб-суриштира, “Хаёт йўли” деб ном олган Ладога кўли музликларида ҳайдовчи бўлган экан. Дастлаб, Махсум қаерга келиб қолганини билмайди. Икки ой тинимсиз катновлардан сўнг йигитчанинг тинкаматори қурийд ва бир куни машина юриб кетаётган пайтда рулга бош қўйиб пинакка кетади. Машинанинг битта филдираги муз ёриғига тушиб, қояга тиралиб қолади. Худо бир ўлимдан асрайди. Ўн қават арқон билан бортга тортиб боғланган яшиқлардан бир қанчаси сувга қулайди. Машинани шатак қилиб бир амаллаб йўлга чиқариб олишади, лекин Махсумнинг ўзини “халқ душмани”га менгзаб Сибирга сургун қилмоқчи бўлишади. Бу можарога командир аралашиб, уни “штрафной батальон”га юборишади.

Кейин нима бўлганини Махсум негадир гапирмасди...

18

Марлен ҳам сир бой бермасди.

Урушдан кейин орадан салкам икки йил ўтиб, “бедарак йўқолди” деган ҳамқишлоқларидан беш-олтитаси қай гўрларандир қайтиб келди. Уларнинг аксариятини НКВД барибир ўз холига қўймади — кўпларини йигирма беш йилга кесиб, озодликдан маҳрум этиб юборди. Ўшалар орасида Қосимқори деган киши ҳам қишлоққа қайтиб келган эди, аммо ҳеч ким унинг мушугини пишт демасди. Аксинча, райбанкда ревизор бўлиб, одамларни қийратиб юрди. Қосимқори кунларнинг бирида Марленни хузурига чақиртириб, намозшом пайти уйдан томорқасига эргаштириб чиқди-да, гўё ниҳолчаларни кўрсатаётган киши бўлиб, отаси Саидвакқоснинг тирик эканини, Туркистон легиони тарқатиб юборилгач, Туркияга ихрож қилганини шипшитди.

## 19

Бу сир район мелисасида ишлай бошлаган Марленнинг узок йиллар мобайнида юрак-бағрини ўртади. Аввалига иғво бўлса керак, деб ўйлади у. Эҳтиёти шарт, бундан қандай қутулишни ҳам ўйлаб қўйди. Бирок Қосимқори ҳеч гапдан хабари йўқдек юраверди. Марлен эса Қосимқорининг пайига тушди. Секин суриштириб билди. Область НКВДсида ишлайдиган қариндоши марказдан Қосимқорини суриштиришганда уни ўлдига чиқариб жавоб ёзиб юборган экан. Туркистон легионида имомлик қилган Қосимқори “ўликлар рўйхати”дан паноҳ топган эди. Аммо Марлен бу ҳақда бировга миқ этиб оғиз очолмасди — ўртада тирик отаси бор.

Шундай қилиб, райбанк ревизори ҳам нафақага чиқиб, ёшини яшаб, ошини ошаб, бундан йигирма йилча муқаддам оламдан ўтди. У билан ёнма-ён, хизмат пиллапояларидан поғонама-поғона юқорига қўтарилаётган “уруш қахрамонининг ўғли” Марлен ҳам томорқадаги сир ютган ниҳолчалардек улғаяверди.

## 20

Эпкинсиз кечада бир зумгина кўзи илиндию босинқирай бошлади. “Виллис” машинасида аллақасдан пайдо бўлган Қосимқори: “Юринг, ҳув анави ерда бир нарса кўрдим, жинми-шайтонми билолмаяпман”, дермиш. “Э-э, қўйинг-э, отангиздан қолган сарқитларни ҳалиям қўтариб юрибсизми!” дейди Марлен. У Марленни хилватга олиб боргач, ўзи машинадан тушиб, “Ҳозир келаман”, деганча ғойиб бўлармиш. Машинани чироқ ёритиб тураркан, кабинада ёлғиз қолган Марлен ён-верига аланглаб, “Умримда инжинисни кўрмаганман, ҳар нарсани вайсайверишади-да”, дермиш норози бўлиб. Эсли-ҳушли одамнинг кўзига жин кўринармиди?.. Марлен ўзича Қосимқори билан ғойибона баҳслашиб ўтирган пайтда ўнг елкасидан оппоқ бир қўл сирғалиб ўтармиш. Бу қўл қаердан узатилганига қарашга мажоли етса кошқийди! Оккуш бўйнидек бурама қўл устидаги қамоқхонани эслатадиган тамғага лол бўлиб ўтирган Марленнинг қулоқлари остида кимдир “Чироқни ўчир”, деб шивирлайди. Марлен шу захоти жонҳолатда “Ло илоҳа иллаллоҳ... Ло хавлу иллоҳо...” дея қалима қайтариб юборади. Қўл эса унинг бўйни атрофида билтангларди. У ховлиқиб икки қўли билан унга ёпишиб, “Ло илоҳадан бошқа яна қайси оятни ўқисам экан?” деб ўйлар, тинмасдан типирчиларди. Ҳатто “Қул аъзу бираббин нас...” оятини ҳам чалакам-чатти айтиб тақрорларди. Қўл эса дуо кучи билан ғойиб бўлмас экан. Хамирдек юмшоқ қўлни машина ойнаси томон беҳуда итариб роса холдан тойди...

## 21

Уйғонганидан кейин ҳам даҳшат оғушидан чиқиб кетолмади. Туриб бетқўлини ювди. “Тушингни сувга айт” деган нақлни эслаб, шариллаб оқаётган сувга тикилганча ҳозиргина бўлиб ўтган воқеани пала-партиш хаёлидан ўтказди. Қуруқшаб кетган оғзини чайди. Қўркувни тарқатиб юбормоқ истагида ўзини чалғитадиган юмуш излади.

## 22

Бир куни Махсум бозорданми, masjidданми қайтиб келиб, “Биласизми, келаси йилдан бошлаб анави кабельний телевизорга обуна арзонлашармиш. Шунга обуна бўлиб қўйсакмикан деб эдим”, дейди. “Хой, инсон, телевизорнинг ўзи йўқ-ку, унга обуна бўлиб нима қиласиз?!” деб сўрайди Марлен. Махсум эса елкасини қисиб, “Арзонлашганига қизиқиб эдим-да”, деб қўя қолади. Куласанми, ўласанми киши.

## 23

Сўнгги йилларда иккови ҳам хийла қийналди. Болалари онда-сонда чет элга чиқиб келадиган одамлардан юз-икки юз доллар бериб юборганини айтмаса, чолларнинг куни котган нонга қоларди, ҳатто шамани дамлаб ичишарди. Шундай кунларда ялангоёқ, оч-наҳор ўтган болаликларини эслашарди. “Бошқалар нима қиляпти экан?” деб бир-биридан сўраб қўярди.

Бундан йигирма йиллар аввал Марлен, ўша давр ибораси билан айтганда, хизмат отини қамчилаб, қайноқ ҳаёт майдонида жавлон уриб юрган кезлари кечкурунлари кўчага ахлат чиқариб ташларди. Шундай дамларда коронғиликда заъфарон юзли, йўқ, ундай дейилса жуда чиройли бўлиб туюлади, аслида, ертўлада келаси кузгача қолиб кетган картошкадек кўқариб кетган захил киёфали бир кампир тўсатдан пайдо бўлардию “Болам, бир бурда котган нон борми?” деб сўрарди. Сўнг Марленнинг кетишини ҳам кутиб ўтирмасдан ахлатдонни титкилай бошларди. “Алкаш, проклятий!” дея жеркиб, ижирғаниб уйига қайтарди у. Марлен ҳатто шу масалани навбатдаги бюро мажлисига олиб чиқиб, муҳокама қилишни ҳам чамалаб қўярди. Аммо кампирнинг ўзбеклиги ёки ўзбеклашиб кетгани уни шаштидан қайтарарди: наҳотки, бола-чақаси бўлмаса, ярим тунда нима қилиб юрибди, қаерда ётар экан, деб ўйларди. Эртаси куни иш пайтида эса бу манзарани унутиб юборарди. Орадан уч-тўрт ой ўтгандан кейин ўша кампир, унинг асабини синамоқчидек, яна қутилмаганда пайдо бўларди.

## 24

Кампирнинг ахлатдонни титкилаётган қўли ҳам ойдинда бояги қўлдек оппоқ кўринарди. Марленга кўриниб турган қошларига илонизидек ўсма суртилган, лекин сайрамлик аёллар игнанинг учи билан терисининг остига сиёҳ томизиб, учта қийшиқ нуктани муҳрлаб қўйгандек, хунуқкина холи ҳам бор эди.

Бир куни Марлен ўзини дўхтирга кўрсатиб қайтиб келаётса, уйининг орқасидаги ахлатдон остида уч дона норинж думалаб ётибди. Увол бўлади-ку, деб энгашганини билади. Энгашган заҳоти ахлат қутисидан шунақанги қўланса хид анқидики, дафъатан бу ерда нима қилаётганини англай олмасдан талмовсиради. Шармандагарчиликдан ўзини қўярга жой тополмай қолди, шу ҳолатда ён-верига аланглади. Бироқ барибир бояги уч дона норинжни уйга олиб келди. Лекин ҳануз овзига олиб боргани йўқ, томоғидан ўтмайдигандек туюлади. Уч дона норинж сап-сарик нуктадек ойна тоқчасида ҳамон ётибди...

## 25

“Ҳақ йўлдан адашдик, — дерди Махсум, — шунинг учун мана шундай кўргуликлар бошимизга ёғиляпти”. Бундай пайтлар Марлен жиғибийрон



бўлиб, “Адашмаган чофингизда, инкилобдан аввал нима қилиб юргансиз?! Ана, ҳақ йўлидан адашмаган афғонлар нима бўлди?” дея баҳсга киришиб кетарди. Кўпинча Махсум “Ҳа-а, шунчаки айтдим-қўйдим-да”, деб гапни айлантитарди. У бир гал ўзини тутолмасдан “Сиз мактайдиган Ғарб қай аҳволда?!” деб исён кўтарди. Марлен баттар тутақиб кетди: “Мен Ғарбни мактаган эмасман, ўзимизнинг эски ҳаётни назарда тутганман!” деб ўшқирди. Ногоҳон нигоҳлари “халқлар отаси”нинг токчада турган расмига тушиб иккови ҳам жимиб қолди.

## 26

Марленнинг жиғибийрон бўлиши бекорга эмасди. Гап шундаки, Махсумнинг отаси район меласасига бошлиқ бўлган. Бу ҳақда Махсумнинг ўзи ломим демаган бўлса-да, Марлен тегишли манбалардан суриштириб, ҳув ўша куда кутиш маросими арафасида ҳаммасини аниқлаб олган эди. Кейинчалик ўзи ёрилиб қолар деб ўйлади. Лекин иккови бир хужрага қамалиб олган кезлари ҳам Махсум миқ этмади. Отаси шўро ҳокимиятини ўрнатаман деб халқ душманлари томонидан захарлаб ўлдирилганини, кейин кашшоф ўспирин Махсумбой Қори поччасининг уйида тарбияланиб, урушга ҳайдаб кетилгунча Каломуллоҳдан уч-тўрт порасини ёд олганини ҳам зинҳор билдирмасди у.

## 27

Махсумдан ўпкалай деса, Туркистонни озод қиламан деб фашистлар сафида большевикларга қарши курашган отасини қачон эслабди?! Буниси ҳам майли. Бунисини меласада ишласанг ҳам фош этишинг амримахол. Чунки бирдан-бир гувоҳ бўлмиш Қосимқори сир кўмилган мирзатераклар остида аллақачондан буён тупроққа қоришиб ётибди. Марленнинг кўнглини бошқа нарса пинҳона эғовларди... Ҳозирги ит ётиш — мирза туриш ҳаёти уни қаноатлантирарди. Қаноат ҳам гапми, бундан фахрланарди. Махсумнинг хузурига кироатни ўрганаман деб келган ёш-яланг гугурт чақилмаса ҳам чирсиллаб ёниб кетаман дерди. Уларга гап уқтириб бўлмасди, фақат ўзлариникини маъқуллашарди. У маҳмадона тирранчалар билан соатлаб баҳслашиб ўтирар, уларга эски ҳаётнинг афзалликларини тушунтирмақчи бўлар эди.

## 28

Муллаваччалардан бири “мунофиқ”, иккинчиси “замон қурбони”, бошқаси “бечора” деб шивирлаганча даҳлизда калишларини оёқ учига илиб чиқиб кетишарди. Марлен эса Махсумдан хафа бўларди. “Сиз уларни уйга иккинчи қўйманг! Что вы? Ахир, улар қип-қизил экстремист-ку, радикал фундаменталистлар-ку!” деб қудасига ғазабини сочарди. Қудаси хижолат тортиб, муллаваччалар чой ичган пиёлаларни ювишга киришар ёки беихтиёр даҳлизни супира бошларди. Марлен қўл силтаганча хонасига кириб кетар, ўтган ҳафта район кутубхонасидан олиб келган “Ислам: правда и вымысел” деган юпкагина китобни кечгача хижжалаб мутолаа қиларди. Анави-ларга зарба бериш учун ҳозирлик кўрарди.

29

Идиш-товоқ ювишними, дахлизу зиналарни супуришними давом эттираётган Махсум эса бир вақтлар раҳматли холаваччаси Солихон тўрадан хеч кутилмаганда эшитган гапларини эсларди. “Вей, қудайиз аслида диндор оиладан бўлади, отаси унга болалигида “Ёсин”ни ёдлатган экан”, деган эди бир сафар Туркиядан қайтиб келган тўра. Рост, гап тезда бошқа мавзуга бурилиб, Туркияга кўтариб борган ўн кило тоза асалию саккиз дона харбий дурбини тўғрисида гапиравериб, унинг роса бошини қотирган эди. “Ўнашининг пулига мови тилло узукди олдим”, деб Солихон тўра ёш боланинг сонидек келадиган бармоғига тақиб олган матоҳини кўз кўз қилган эди.

30

Буларнинг барини сўраб-суриштиришга Махсум кудасидан андиша қиларди. Шу тобда ўз хонасига қамалиб олган Марлен Махсумнинг онаси Раҳима опани эслаб ўтирганини энди қайдан билсин! Опа ҳақидаги маълумотларни ҳам Марлен қудачиликнинг илк даврида ўша ишончли манбалардан суриштириб билиб олган эди. Улар куда тутинишганда Махсумнинг уйда савдодийроқ бир кампир кўзга чалиниб қоларди. Бегонанинг назари тушган заҳоти Махсумнинг хотиними ё бошқа биров кампирни ичкари хонага тортиб кетарди. Бу аёл ўтгизинчи йилларда мелиса эрини тупроққа топшириб, боласини қишлоқда қолдиради, ўзи эса шаҳарга келиб, аввал Тўқимачилик комбинатига ишга қиради, кечалари ФЗУда ўқиб сиёсий саводини оширади ва даврнинг илғорлари сафидан ўрин олади. Уруш даврида эркақлар танқис эди. “Хамма нарса фронт учун, хамма нарса ғалаба учун!” шиори ўртага ташланади. Партиявий раҳбарлик лавозимига кўтарилган Раҳима опа хотинхалажни қувиб юриб ишлатади...

31

Дунёнинг ишлари телба-тескари экан.

Қишлоқда қаровсиз қолган онаси вақт-бевақт отинчалик қилиб юрганини эшитган Марлен ўзини қўярга жой тополмай қолади. Замона қалтис эди. У дархол онасини домга кўчиртириб келади ва кизи Кларанинг қармоғига топширади. Ульяна Громовага (“ёш гвардия”чи) тақлид қилиб юридиган студентка Клара қишлоқи бувиси билан фақат ўрисча гаплашарди, уни ёлланма оксоч деб ўйларди, шекилли. Дўст-дугоналарини атайлаб кампирни калака қилиш ниятида уйга эргаштириб келарди. “Бабушка, посмотри, вода на плите согрелась?” деб шерикларига кўз қисиб қўярди. Тараққиётдан четда қолган содда кампир кўрсатгич бармоғини сувга ботириб кўрар, “вой!” деб оғзига тикар эди. Клара шарақлаб қулиб юборар, мулзам бўлган кампир эса бармоғини сочикка ўраганча қўксига босиб, мўлтираб тураверарди. “Ты хоть руки мыла?” деб сўрарди Клара кулгисини тўхтатиб. Бечора кампир гуноҳкорона бош эгиб, кеча окшом ўргатилган ноганиш сўзларни ағдарма талаффузда: “Мулён рас мила, мулён рас...” деб такрорларди. Сўнг хонани ларзага солиб яна қахқаха янграрди.

**32**

Соат неччи бўлди экан?..

**33**

Ёшликда ҳам ўн кечадан бири уйқусиз кечади. Жавобсиз севги ё ишратга бурканган тунларгина эмас, тўшакда у ёндан-бу ёнга ағдарилиб, уйқу келмас бедор кечалар ҳам бўлади. Хаёл ўлгур чувалашиб-чувалашиб япроқ кўниб турган зормондага бориб қадалаверади. Суворов мактабида ҳам ўша мавзу сира оғиздан тушмасди. Фомченков деган командир имтихон арафасида “Йигитлар, имтихондан олдин яхши ухлаш керак, шунинг учун найза тешиб ўтган ғалвирни хаёлдан чиқариб ташланг!” деб огохлантириб қўярди. Огохлантирмасам ҳам бўлмасди. Чунки взвод худди домод арилардан ташкил топган уядек алламаҳалгача ғувиллаб ётарди, бояги зормонда юз минг мақомга солиб таърифлангач, йигирма саккиз навкирон мия байтални кўриб қолган айғир мисоли жунбушга келарди, жиловни ҳам назар-писанд этмасди. Одам Атодан мерос бўлиб қолганми ёки эркак зотининг турган-битгани шуми, ишқилиб, бедор тунларнинг асосий мавзуси ўша зормонда эди.

**34**

Мана, энди бемаъни хаёлларга ҳам мадор қолмаганга ўхшайди. Шукр, васвасадан қутулдим, энди покликка талпинмоқ керак деб ўйлайсан-у, лекин негадир кўнгилни аллақандай армон китиқлайверади.

Бир замонлар Марлен Темиртоғ курортига дам олгани борганида кизи сим қоқиб қолади. “Тинчликми?” деб сўрайди. “Мана, бабка сизга бир нима демоқчи”, дейдию гўшакни кампирга беради. Онаси хол-ахволини сўрагач, “Болам, айтганингдек, дўхтирга кўринган эдим, битта дори ёзиб берди, номи АТИВИ экан. Шуни юборасанми?” дейди. Марлен Саидваккасович Темиртоғу Бештоғ атрофидаги барча таниш-билишларини оёққа турғазади. Охийри чет элдан келадиган “АТИВИТ” деган танқис дорини топиб беришади. “Онам учун” демаганми, негадир ишшайиб дорини узатишади. Марлен раҳмат айтади, ўзича хайратланади. Ўша куниёқ биринчи самолёт стюардессаси орқали дори Ўзбекистонга жўнатилади.

Марлен хордиқ чиқариб уйга қайтса, кизи “Бабуляга қанақа дори юборган эдингиз?” деб сўрайди. “Нима қилди?” дейди у ажабланиб. “Ахир, у ҳомилани ривожлантирадиган дорини ичиб ётибди-ку!” дейди қикир-қикир кулиб кизи.

Кейин Марлен дўхтирлардан сўраб-суриштирса, улар кампирга АТФ деган бошқа дорини буюришган экан.

**35**

Ўшандан кейин кампир талаффузини анча тузатиб олди.

У ҳозиргина Махсумнинг онаси Раҳима опани эслаётган эди. Хамма уни оддийгина қилиб “опа” деб чақирарди. “Опа”нинг кўнглида армони бор экан. Одамларнинг айтишича, қариган чоғида бояги армони ҳам кучайиб боради, устига устак, ичкиликбозликка ружу қўяди. Тўйиб ичиб олгач, на шовқин-



сурон кўтарарди, на йўқ жойдан жанжал чиқарарди, фақат рўпара келиб қолган одамга қараб ишшайганча сўлақларини оқизиб ўшишга тушарди, холос. Гохида сўлақларига қўзёшлари ҳам аралашиб кетарди, пойинтар-сойинтар дийдиё қилар, хикиллаб йиғларди...

### 36

Баъзи бировлар ўша кезлари Махсум ҳам онасига қўшилиб ичиб юрарди, дейишади. Ким билсин... Мишмишларга қараганда, у ичиб олгандан кейин қариндошларининг остонасига бориб, тебранганча уларнинг ота-бувасидан тортиб бола-чақасигача бирма-бир, қават-қават қилиб сўкиб чиқар экан.

Марлен Махсум тўғрисидаги бундай маълумотларга унчалик ишонмасди. Лекин, яна худо билади.

### 37

Хаёли чалғиб кетяпти.

Нега Махсумга бунчалик боғланиб қолган экан? Умр бўйи ҳеч кимга ишонмасдан яшади, биров билан дўст тутинмади, ўз билганидан қолмади. Ҳар бир ишни ўзи бажармаса кўнгли тўлмасди. Кларанинг мактабга кийиб борадиган туфлиларини ямаб берар, хотинининг қишки этикларига пошна қокиб қўярди. Кларага янги пианино олингач, уни созлаш лозим бўлиб қолди. Ўшанда “Шунга ҳам уста чақириб юраманми? Қизим, сен менга нотасининг тўғри-нотўғрилигини айтиб тургин, мурватларни ўзим бурайвераман”, деб оврупоча қуйларни минг мақомда ижро этадиган ажойиб пианино кашф этган. Нафақага чиққанидан сўнг ёлғизлиги билинди-қолди. Мундоқ қараса, атрофида хотинию қизидан бошқа ҳеч ким йўқ. Кимсасиз сохилда яшаётганга ўхшайди. Лекин у парво қилмасди. Бир ҳисобда шуниси ҳам яхши, эски ғалваларни кўтариб келиб бошимни оғритишмайди, ўз холимга қўйишса бас, деб ўйларди.

Нега Махсумни шу қадар қўмсапти?..

### 38

Бир вақтлар Марленнинг икки дўсти бўларди. Бири — армани Вазген, иккинчиси — яхудий Мося. Арманиси юз олтмиш килолик автослесарь, яхудий эса кетмон сопидек қотма тикувчи эди. Ўзи ҳам айнан кетмон сопига ўхшарди, бошида ҳамиша қозоннинг қопқоғидек қалпоғи бўларди.

Марленнинг эски “Москвич” машинаси бор эди, бирор жойи тик этиб қолса, Вазген бирпасда тузатиб берарди. Мося эса кийим-кечаклар учун масъул ҳисобланарди, ўзини ҳам, хотини билан Кларани ҳам қўғирчоқдек ясантириб қўярди. Аёлларга “Крестьянка”, “Работница”, “Саодат” журналларида чиққан қандай мода маъқул келса, худди ўша нухасини тикиб берарди.

Вазген бочкалаб пиво ичишни яхши кўрарди, Мося ичкетар касалига мубтало бўлган эди. Лекин иккови ҳам чин дўст эди.

### 39

Ичкетар бўлса нима бўпти! Мося касалини ҳеч кимдан яширмасди. Аксинча, фахрланиб юрарди. Унинг айтишича, уруш пайти жанг айни қизгин

тус олган чоғда бирдан ичбуруғи тутиб қолади. Хандақдан ўттиз кадамча нарига чиқиб иштонбоғини ечишга аранг улгуради... Шу он хандаққа битта снаряд келиб тушадию бутун бошли взводдан ном-нишон ҳам қолмайди. “Ичкетар касали мени ўлимдан қутқариб қолган”, деб юрарди бечора Мося.

## 40

Вазгеннинг ичиши ҳам ўзига яраша “қароматли” эди. Бир куни учаласи балиқ овига чиққанда бу ҳақда Вазгеннинг ўзи ёрилиб қолди.

Вазгеннинг аввалги малла хотини суюқоёқ экан. Ундан шубҳалана бошлайди. Зимдан кузатиб юради. Дастлаб уйларига кўпроқ келадиган меҳмонларнинг ҳисобини олади. Ўйлаб қараса, божаси серқатнов экан. Ҳар гал хар хил баҳоналар топиб келади — уйдан сира оёғи узилмайди. Бир куни Вазген уларни синамоқчи бўлади. Нима қилади денг: роса ичиради. Ўзи ҳам улардан қолишмайди. Кейин ўзини ухлаганга солиб, таппа қулайди. Анавилар бирпас валақлашиб ўтирадию сўнг шивир-шивир қилишиб, ишқий мулоқотни бошлаб юборишади. Вазген ҳаммасини сезиб ётади. Авжига чиққан чоғларида шартта туриб икковини ҳам гумдон қиламан, деб ўйлайди. Бироқ, пайт пойлаб ётган жойида рostaкамига ухлаб қолади. Орадан аллақанча вақт ўтиб уйғонса, ярим кеча бўлибди, ховлида ит вовуллайди, эшик ланг очик қолган. Ётоққа кирса, хотини донг қотиб ухлаб ётибди. Бирдан “Ўлдирман!” деб бўқирганча пичокни олиб келиш учун ошхона томонга югуради. Фирт маст эмасми, хотинининг устидан хатлаб ўтаман деб ўмбалок ошиб тушади. Сўнг ўрнидан туриб уст-бошини қоқади-да, сассикпопишак хотинини ташлаб чиқиб кетади. Шу кўйи ғойиб бўлади.

“Агар ўшанда хотинимни ўлдириб кўйганимда борми, ҳозир қамоқда чириб ётган бўлардим”, дерди шўрлик армани кайф аралаш.

## 41

Икковининг ҳам ўлиб кетганига ўн беш-йигирма йиллар бўлиб қолди. Махсум истисно қилинса, Марлен бошқа дўст тутмади. Бироқ Махсумни ҳам дўст деб бўлмасди. Ҳеч жаҳонда қуда ҳам дўст бўладими...

## 42

Чет элга кетишларидан уч-тўрт йил аввал Клара кўққисдан Абдуманноб билан ажрашадиган бўлиб қолди. “Менга бунақа лаллайган эрнинг кераги йўқ! — деди у тутакиб. — Бирор ишни эплолмайди, ландовур! У эрлик бурчини ҳам аллақачон унутиб юборган...”

Ўшанда Марлен кизи билан пачакилашиб ўтирмади, куёвига ҳам ломим демади, индамасдан хонасига кириб кетди-да, салкам уч соат камалиб ўтириб қудасига мактуб ёзди. Дурустрок чиксин деб аввал русчасига олди, хат яримлаб қолгач, қудасининг ўрисчага нўноқ эканини эсладию бир бурчакда чанг босиб ётган “Русско-узбекский словарь”ни топиб, хозиргина коғозга туширган хатини ўзига кўпам таниш бўлмаган ўзбек адабий тилига ўтира бошлади.

*“Ҳурматли қуда! Хатимнинг биринчи қаторида рухсат этинг изҳор қилишга ўз ҳурматимни. Мен ҳамиша ҳисоблардимки, бизнинг муносабатимиз яхши қурилган эди, токи пайсалга солинган проблемалар*

хаммасини бузмади. Менга қаранг, мен сизга айтиб қўяй, орада мучучадек (кейин бу сўзни ўчириб устидан “мусичадек” деб тўғрилайди) иккита бола бор. Мен қодирман уларни боқиб олишга ва тарбия бериб комил инсон қилиб вояга етказишга, лекин бу ҳолатда, айтиб қўяй, сиз мен билан орани очик қиласиз...”

Хат роппа-роса беш бет бўлди. Охирига бориб Марлен мактубни пункт-пункт, “Словарь”да айтилганидек, бандма-банд бўлиб ташлади, ора-чирада оғзаки нутқ намуналаридан ҳам илаштириб кетди, хотима қисмига эса бюро қарорларини эслатадиган хулосаларни ҳам илова қилди. Эртаси куни қудасининг ҳовлисига борди. Қўнғироқ товушини эшитиб, отаэшиқдан қорасини кўрсатган Раҳима опага хатни топширди. Сўлаги оқиб турган савдойи кампир “Ичкарига киринг, қуда, отамлашамиз” дейишига қарамасдан, зарур иши борлигини бахона қилиб изига қайтди.

## 43

“Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши” деганларидек, уч-тўрт кундан сўнг ёшлар яна апоқ-чапоқ бўлиб олишди. Чет элга ҳам ахил оила бўлиб жўнаб кетишди. Аммо қудаси ўша хатни ҳеч қачон эслатмади.

Ажабки, мана энди, ёлғиз қолганидан сўнг Марлен ўша машъум хатни дам-бадам эслаб, ўзидан ўзи уялар эди.

## 44

Ўйлаб кўрса, Марлен энди кўп нарсалардан хижолатда. Ўшанда қизи эридан ажрашаман деб туриб олганида қудасига мактуб ёзгани ҳолва экан. Сўнгра битта таниши орқали қизини ўт ўчирувчилар командасига ишга жойлаштириб қўймоқчи бўлганини айтмайсизми! “Болаларингни ўзинг боқиб оласан, қиладиган ишинг “алё, ноль бир эшитади” дейишдан иборат, холос. Сенга офицерлик унвони берилади, маоши ҳам шунга яраша бўлади, мўмайгина нафақасини айтмайсанми!” деб роса таърифлаган эди. Унинг гапларини захарханда билан тинглаб ўтирган Клара охири жириллаб берган: “Нафақа, говоришь?! Сам ты на эту поганную пенсию многого покупаешь?! Прямо скажи мне, многого покупаешь?!” дея эшиқни қарсиллатиб чиқиб кетган.

## 45

Негадир юраги санча бошлади. Буниси ошқозон оғриганда кўкракка тарқаладиган оғриқларга ўхшамасди. Чамаси, юракнинг ростакам оғриғи эди.

Чол қорини ерга бериб ётиб кўрди. Оғриқ ўтиб кетмади. Чалқанчасига ётди, қўлини кўксига босиб укалади. Хорғин юрак қизишиб, ачишиб оғрирди. Бўлмади. Симиллашини қўймасди қурғур.

Нафақага чиққан куниеқ Марлен хотини билан қизини рўпарасига ўтказиб, “Энди бу ёғига қариб қолдим, бугун бўлмаса эртага ўламан”, деб васиятнамо гап қилган. Кейинчалик ҳам тез-тез соғлиғидан нолиб турарди.

Махсум иккови бир хонада қолиб кетишгач, “Қаранг, тиззаларим шишиб кетди-я! Бу ёғи яқин қолди шекилли, тайёргарчиликни кўриб қўяверинг”, дея кунда-кунора фингиб қўярди. Бунга жавобан қудаси қулибгина “Сиз хали менинг жанозамда шамоллаб қолмасангиз бўлгани...” деб ҳазиллашарди. Мана, ҳазили ҳам чин чиқди.



## 46

Юраги тинимсиз оғрирди. Ҳазин бир хотира хижолатомуз воқеаларни хаёлига хайдаб келар, юрак эса уларнинг барини сезимидан ўтказишга улгурмаётгандек хаприқар, ачишиб оғрир эди.

Клара ўт ўчирувчилар командасига ишга киришга кўнмай эшикни шарақлатиб ёпиб чиққанининг эртаси Марлен куёвини уйига таклиф қилган эди. Оғир-босиқ бу йигитни рўпарасига ўтқазиб, “Хотинингга тушунтирсанг бўлмайдами?! Сал қаттиққўл бўлиш керак-да. Хотин зоти гаҳ десанг кафтга кўнадиган бўлиши лозим. Хотин дегани — чўри дегани...” деб роса жавради. Одатда панд-насихатларни миқ этмасдан эшитиб ўтирадиган куёви бу гал кайнотасига тик қараб, “Дада, одам бундай фикрларнинг қулига айланиб колмаслиги керак”, деб гап қайтарса бўладими! Ростини айтганда, Марлен бу гапнинг маъносини яхши англамади. Лекин миясида бир нарса чирс этиб, электр асбоблари ток ортиб кетганда чийиллаб юборганидек бир холат содир бўлди. У столни муштлаб, “Куёвбола, сиз менинг жаҳлимни чиқарманг!..” деб ўшқирди.

Энди ўша воқеани эслаб чол ич-ичидан эзилар эди.

## 47

Чол-чол дейсан-у, лекин илгари соколи оппоқ нуруний мўйсафидларгина чол аталарди. Ҳозирги чолларнинг на ёшининг, на бошининг тайини бор, қирқ ёшида қандай бўлса, олтмиш-етмишга етганда ҳам ўшандай қолаверади — қаримайди, фақат эскиради, холос. Ўз қиёфасига эга бўлган инсонга эмас, сип-силлиқ маска кийган Фантомасга ўхшайди. Ўзингни чол дейишга ҳам уяласан киши.

## 48

Тахорат қилмасанг, намоз ўқимасанг, рўза тутмасанг, масжидга борма-санг... Қидирган ҳақиқатинг эса кечалари хонангга қамалиб олиб “Би-Би-Си” ёки “Озодлик” радиотўлқинларини тутишдан иборат бўлса... Уларнинг чучмал, чала-ярим, ўзингникига ўхшаган ўзбекча талаффузидан кўнглинг қолиб, бирини чаласавод отинчага, иккинчисини кўр қорига, учинчисини симёғочга ўрнатиб қўйилган карнайга ўхшатиб, эшиттиришнинг ярмидан ўчириб қўйсанг-да, аммо эртага бирор янгиликдан беҳабар қоламанми деб яна ўша радионинг қулоғини бурасанг... Шуми етишган камолотинг?!

Камолотга етишганларнинг биттаси Махсум эдими?..

## 49

У ҳам соқолини селкилатиб ўша “душман овозлари”ни хонасига бикиниб олиб ўз радиосида тинглаб ўтирарди. “Қуда, эшитдингизми, Собитхон қори ҳалигача ваъз айтиб юрган экан-да, ё илгари ёзиб олишганмикан?” “Ҳа-да, эшиттиришларнинг аксарияти минг чиғириқдан ўтказилиб, аввалдан тайёрлаб қўйилган бўлади. Намунча гўл бўлмасангиз! Собит қори, Собит қори дейсиз, ахир, у ўғлингиздан ҳам ёшроқ бир йигит-ку, сиз бўлсангиз уни салла қилиб бошингизда кўтариб юрасиз... Ҳеч бўлмаса, ўзингизнинг ёшингизни хурмат қилсангиз бўлмайдами, қуда!” деб қойиб берарди Мар-

лен. Қудаси эса мурасасозлик оҳангида “Гап ёшда эмас, бошда деб ўйлаган эдим-да”, деб қўяколарди.

## 50

Бундай пайтларда Марлен қизишиб кетарди: “Ну что вы, чёрт побери! Нима кераги бор шунақа гапларни... Ёшда-бошда эмиш... Биласизми, армияда дед есть дед! Ҳаётда ҳам худди шундоқ. А то ёш-бош всякий...” Бу гапларни эшитиб Махсум ҳам бир сапчиб тушарди: “Кўйсангиз-чи! Мана, икковимиз ҳам ёшларга қарам бўлиб, бир гўр бўлиб ўтирибмиз-ку!” Шундан сўнг Марлен қўл силтарди-да, хонасига кириб кетарди. У аразлаб икки-уч кунгача Махсум билан гаплашмасди. Кейин маҳаллада бирон бир тўй-маърака чиқиб колардию қори-пори, мошин-пошин топиш каби ғалвалар боис бояги пастбаланд гаплар унутилар ва кудалар яна-тагин “Би-Би-Си”, “Озодлик” радиосидан эшитган янгиликлари тўғрисида хангомаллашиб юраверар эди.

## 51

Чоллар илгари ростдан ҳам бошқача бўлармиди? Марлен авваллари қариганингдан сўнг болагинингни эслашдан уялсанг керак, деб ўйларди. Лекин ханузгача қўзларини юмса бас, орада олтмиш-олтмиш беш йиллик тўғон йўқдек туюлади. Катта бозорнинг рўпарасидаги ховлиларига тоғдан тушиб келган қирғизлар отларини қозиққа боғлашаётгани, болакай Марлен уларни эргаштириб бозорга олиб чиққани ҳамон кўз ўнгидан кетмайди. Дарвозадан чиқилгач, сой ёқасида Қосим тақачининг устахонаси бор эди. У кимнингдир эски кетмонини пайвандлаб берса, бошқа бировнинг эшагига тақа қоқарди, иши авжида, қўли қўлига тегмасди, мешлардан гулханга пов-пов этказиб хаво пурқарди, болғаси ҳам тинмасдан сандонга уриларди... Энди ўйлаб кўрса, кексадек кўринадиган Қосим тақачи, аслида, ўша кезлари анави маҳмадона Собит қорининг ёшида экан, шекилли.

Тақачининг устахонасидан юкорирокда колхоз қурган электр станцияси бор эди. Сойдан тармоқланган қирра қирғоқли ариқ ҳам станцияга қараб оқарди. Станциядан чиққан сув яна шариллаб сойга қўшиларди. Сой кўпригидан ўтилса, кабристонга бориладиган кўчанинг бўйида соатсоз Сотим чўлоқнинг кўримсизгина кулбаси бор. Атроф-жавонибда қанча соат бўлса, ҳаммаси унинг қадок қўлларидан ўтган.

У чолларни эсламоқда эди...

## 52

Бедорликдан боши оғрирди. Хайрият, оғриғи йўқолди. Энди осмон ёриша бошлаган эди. Алғов-далғов хаёллар ўрнини хуш тетиклик эгаллади. Илгари ўнинчи лампанинг шишасини тозалаш учун ичига пуфланса, ҳовуридан чиққан буғ бирпасда уни қошлаб олар, кейин яхшилаб артилган шиша шаффофдек топ-тоза бўлиб коларди. Худди ўша шиша мисоли онг ҳам тиниклаша бошлади.

Санчик бу сафар юракни эмас, бутун кўкрак қафасини ёриб ўтгандек бўлди. Махсум ҳам мана шунақа оғрик исқанжасида жон таслим қилган эди.

## 53

Шу чоқда Марлен негадир хотинини эслади. Раҳматли Закиянинг қизик одати бор эди. Марлен уни бўралаб сўқарди, юзига шاپалоқ тортиб юборишдан ҳам тоймасди. Энди мундоқ ўйлаб кўрса, ҳеч қачон Закиянинг чизган чизигидан чиқмаган экан. Закия гўё томчиларди: у ёғидан бир томчи, бу ёғидан ўтиб бир томчи, бошқа тарафдан яна бир томчи, ҳаммаси унутилди деганда — тагин бир томчи. Қарабсанки, миянгда қандайдир режалар пишиб етилади. Ҳаммасини ўзим қилдим деб ўйлайсан-у, энди атрофлича мулоҳаза қилиб, тарозига солиб кўрсанг, буларнинг бари Закиянинг устамонлигидан нишона экани маълум бўлади. Раҳматли хотини Марленнинг борлиқ олам билан муносабатларини ўргимчак тўри мисоли ўраб-чирмаб ташлаган экан. Ўргимчак тўри ҳам гапми, эрини нақд пилла қуртидек бутун дунёдан ажратиб қўйган экан. Балки, Марлен шунинг учун Махсумни қўмсаётгандир?..

## 54

Марлен баданига ўралиб қолган чойшабдан халос бўлишга уриниб беҳосдан бошини ётоқ ўриндигининг қиррасига уриб олди. Терлаб кетган эканми ёки боши қонадими, тонг гира-ширасида кафтига томчи тегиб намланди.

Бутун умр эртага ақллироқ бўламан, эртага бир нарсага эришаман деб яшайсан киши. Аммо ҳаёт бир маромда давом этаверади, вужуд қарир экан-у, рух ўзгармас экан: уч ёшингда қандай бўлсанг, етмиш уч ёшингда ҳам дунёга термилиб тўймас экансан. Рух нимани кузатар экан? Беҳуда чиранишларингнми? Ёлғону рўёларингнми? Балки, гуноҳу заифликларингни кузатар?..

## 55

Ҳаётни гўё жиддийлик тарк этгандек. Бари ясама, сохтага ўхшайди, кишига эриш туюлади. Хумкалла чолларнинг юзида туки йўқ, Махсумнинг хузурига келиб-кетадиган ёшлар эса кетмондек соқол қўйиб, юзини бир парча қилиб юарди. Махсумнинг жанозасини ҳам ўшалар бошқарди, махалла аҳлига ундоқ қилинг, бундоқ қилинг деб йўл-йўриқ кўрсатиб туришди. Чолман деган эскибетлар тўдалашиб битта автобусга чиқди, сўнг мазор бошида турнақатор бўлиб юрдилар, тонг сахарда ошга келиб навбат кутиб турдилар.

Курраи замин ўз ўқидан чиқиб кетдимикан?..

## 56

Тунов куни поликлиникадан чиқиб ёнгинасидаги сартарошхонага кирса, у ерда ўспирин йигит кўзгуга қараб қошини теряпти, дарҳол қўли билан курсига таклиф қилди. Ўтиргач: “Ну что, старик, как тебя стричь будем?” деса бўладими! “Болам, ўзбекмисан?” деб сўради. “Ха-а, нимайди?” дейди. Бу сурбетни сўқай деса, зумрашанинг қўлида устараси бор, индамай деса, ғазабдан юраги халқумига қадалиб турибди... Устара бошга теккан захоти қон тирқираб кетган эди.

Ўриндикнинг қирраси ҳозир ўша ярани очиб юбордимикан?



57

Марленнинг бу дунёда ҳеч кими йўқ ҳисоби. Махсум оламдан ўтгач, янада ёлғизланиб қолди.

Бир куни тушига отаси кирибди. “Болам, Саидасрор, Туркияга бир келмайсанми? — дермиш. — Бу ерда денгиз хавоси шу қадар шифобахшки, юз йил яшасанг ҳам ёшгина бўлиб юраверасан. Келсанг, масжиддан парварда келтирардим...”

Марлен эса ўзининг етмиш учга кирганини билибми ё етмиш уч яшар бўлса ҳам яна болалигига қайтганиданми, ёки ҳаммаси алғов-далғов босинқираш эканини англаганиданми, ишқилиб, нуқул йиғламоқчи бўлармиш-у, кўзига бир томчи ҳам ёш келмасмиш...

58

Уйғониб, узок ўйланиб ётди. Тушининг таъбирини рамзий маънога йўймоқчи бўлди. Отаси хануз тирик эканми? Унинг манзилини аниқ биладиган Солихон тўра ҳам оламдан ўтиб кетди. Энди отасини қаердан топади? Топган такдирда ҳам Туркияга битини сотиб борадими? Пул топди ҳам дейлик, лекин отасининг олдига нима деб боради?.. Бу ёни худди Махсумнинг муборак ҳаж зиёратига боришидек ушалмас армон бўлади-ку! Махсум ҳажга боришга роса ҳаракат қилди: масжиддан хужжат-пужжатларини тўғрилаганида пули бўлмади, қарз-қавола қилиб, у ёқ-бу ёқдан йиғиб-териб пул топганида ноҳос бетоб бўлиб, сафардан қолди. Сўнг ноилож ҳамма пулларини тadbиркор ёшларга қайтариб берди. Ҳаж зиёрати қиёматга қолди.

59

Болалари хориж сафарига отланганда чолларга қафасдаги иккита митти қушчани ташлаб кетишган эди. Бирини қизғиш, иккинчиси сарик. Улар тор қафасда қувалашиб қолар, оғизларини катта очиб бир-бирини кўрқитар, айникса, қизғиш қушча сарикига кун бермас, қайси кўналғага ўтирса, кетидан пирр этиб учиб бориб ўша чўшга қўнар ва шеригини ҳайдар эди. Гоҳида қувғинлик жонидан ўтиб кетган сарик қушча патларини хурпайтириб, тумшугини чўшга қайраганча қизғишига ҳамла қилар, қорнини тўйдириб олмагунча рақибини охурчага яқин йўлатмас эди.

Икки чол гоҳ-гоҳида эшик-деразаларни маҳкам ёпиб қушчаларни қафасдан чиқариб юборарди. Парвоз эсидан чиқиб кетган қушчалар қафасдан ташқарида бир-бирининг пинжига суқилиб олиб, ҳар қандай шарпадан хайиқар, кейин катта тувакдаги қарамгулга қўниб, унинг барглари остига яшириниб олар эди. Ўша жойда ҳам қизғиш қушча вотикутилик қилиб сарикига кун бермас, “учмайсанми!” дегандек, бечорани дарпарда томонга қувиб юборар, ўзи эса барглари панасида писиб, шеригининг бесўнақай типирчилаб парвозга чоғланишини кузатиб турарди. Кейин улар тил топишиб, дераза ортида учиб юрган қушларни томоша қилиб ўтиришарди, баъзан ўзлари ҳам қанот қоқиб бепоён осмонга талпингадек бўлишарди. Уларнинг ҳаракатига махлиё бўлиб ўтирган Марленнинг эсига болалиги тушиб, бехосдан “Тоёдаги пашмакка оғзини очиб ўтиришар экан-да!” деб юборарди. Махсум эса бирдан “Астағфирулло!” деб соқолини силаб қўярди. Сўнг тинимсиз кулганини айтмайсизми!

Энди ўйлаб кўрса, ўша қушчалар нимаси биландир уларга ўхшар экан.

## 60

Қушчаларнинг иккови ҳам нар экан. Нима бало бўлдию сарик қушча бир куни чўзилиб қолди. Бечора бирпасда туллаб кетди, бўйнию оёқчаларининг пати тўкилди. Кўзларини парда қоплади, энди у зўр-базўр нафас оларди. Махсум қушни кафтига қўйиб силаб-сийпалади, баданини беозор уқалади, сув бериб кўрди. Лекин бундан қушчага ҳеч қандай наф бўлмади, кечга бориб жони узилди.

Аввалига қизғиш қушча жонсарак бўлиб, қафасда қўналғадан қўналғага сакраб юрди. Сўнг қафаснинг симларига қўниб, тўрт тарафга жавдираб шеригини қидира бошлади. Одатда соат олти бўлмасдан ҳурпайганча ухлаб қоладиган бу қушча ярим кечагача тиниб-тинчимайди.

Чоллар эрталаб уйғониб қарашса, қушча донини сочиб ташлаган, сувини ҳам тўкиб юборган экан. Одамзод ҳис-туйғуларини яширишга қодир, лекин бу жониворнинг ўзини қўярга жой тополмай типирчилаб юришини кузатиш ниҳоятда оғир эди.

## 61

Кизғиш қушча ёлғизликда қўп яшамайди. Ҳар ҳолда, у тирик жон эди.

Марлен ёшлигида қайнотаси қизи билан куёвига “Жуфт бўлиб такиб юринглар” деб бир хил соат совға қилади. Нимадир бўладию Закия соатини йўқотиб қўяди. Йўқолган куниеъ Марленнинг қўлидаги соат ҳам таққа тўхтайдди. Уни кишлоқдаги Сотим соатсозга ҳам, шаҳардаги усталарга ҳам бирма-бир кўрсатиб чиқди, лекин ҳеч ким тузата олмади. Усталар “Тузатамиз”, дейишарди. Бирок, соат миллари қошки қимир этса!

Икки чол қизғишвойни ҳам домнинг орқасидаги яланглик четида шовуллаб турган теракзорга — шеригининг ёнига дафн этишди.

## 62

Махсумни тупроққа топширгандан сўнг Марлен ҳам ўзини қушча мисоли ёлғизланиб қолгандек ҳис этди. Бировга сездирмади-ю, аммо ёлғиз қолгач, роса йиғлади, хўнграб-хўнграб, тўкилиб-тўкилиб йиғлади. Юрак-бағри эзилиб кетди, юраги қушча мисоли кўкрак қафасини ёриб чиқмоққа талпинарди. Хушёр соқчидек хамиша орқасидан кузатиб юрадиган бояги собит рух эса “Йўк, сен Махсумдан айрилиб қолганинг учун эмас, балки ўзинг ёлғизланиб қолганингга қайғуриб йиғлаяпсан”, деб дашном бериб турди.

Муштдеккина юракка шунча армон сигар экан!

## 63

...

## 64

Қўшнилардан бировининг уида радио қўйилди. Тонг ҳам отибди. Марлен ёстиғида жигарранг қон юқини кўрди.

Махсум сўнгги пайтларда бекорчиликдан китоб ёзишга киришган эди. Марлен “Нима тўғрисида?” деб сўраганида, “Тарихимиз”, деб қўяқолган эди. “Да бросьте вы! Нима, сиз тарихчимисиз? Образованиейз йўк-ку!” деб

Марлен ўзича эътироз билдирган эди. Энди билса, Махсум ўша ишга бекорчиликдан эмас, эхтиёж туфайли киришган. Аслида, ҳамма тарихчи бўлар экан-у, лекин атрофига ҳам, кечмишига ҳам қарашдан чўчиб, бу ишдан бўйин товлар экан.

Махсум кинғир-кийшиқ дастхат билан қоралаб қўйган ўша олтмиш-етмиш сахифалик қўлёзма қаерда ётган экан? Нималарни ёзган экан у?..

### 65

Узук-юлук хаёлларга ҳам нафас етмай қоляпти. Марленнинг юраги сиқилди. Бирам сиқилди-ей!

Ёшлигида Суворов мактабининг томига чиқиб олиб битта ўзи кун ботишини кузатиб ўтирарди. Ўшанда бир кун шахсий машинада бепоён дашту далаларга чиқиб кетаману ёлғиз ўзим кун ботишини кузатаман, деб кўнглига тугиб қўйган эди. Афсуски, шунга ҳам фурсати етмади...

### 66

Тирикликнинг яна бир туни ўтди. Ўзи, нималарни ўйлаётган эди? Алфовдалфов ўй-хаёллар, манзаралар, одамлар... Турай деса — борадиган жойи, юрагини тўкиб соладиган бирор сирдоши йўқ. Мадори ҳам қурияпти... Одамзоднинг кун битта ўзига қолиб кетмасин экан...

Суворов мактабига илк бора кадам қўйганда ҳаммани битта хонага ҳайдаб киритишадю ким қандай салла-чопону пўстин-чорикда келган бўлишдан қатъи назар, ечинтириб бир хил формага тиқишади. Ўшанда Саидасрор дафъатан ўзини йўқотиб қўйган эди. “Мен кимман ўзи? Булардан қайси бириман?” деб хавотирланган эди. Мўр-малахдай тўдалашиб юришнинг ўзгача гашти борлигини Марлен мана энди ич-ичидан ҳис этипти. Балки, Махсум шунинг учун хар хил қаланғи-қасанғи қорасоқолларга ўралашиб қолгандир... Хозир улар қаерда экан? Махсум тирик бўлганда ўзидан сўраб оларди-я, эсиз...

### 67

Бугун якшанба бўлса керак. Кир ювиладиган кун. Уч-тўрт ҳафтадан бери кир-чирлари бурчакда бир бўғча бўлиб ётибди. Томорқадаги гуллари ҳам қовжираб қолгандир. Неча кун бўлди, қарагани йўқ. Гуллар ваҳхидан ҳам доим Махсум билан фижиллашиб юрарди. “Буларни қўлингиз билан бутаманг, қайчи ёки жилакурса, пичокда кесиш керак. Ана, бурчакдаги гулни ўтган йили қаллақлаб ташлаган экансиз, ҳалигача ўзига келгани йўқ...” “Битта газетада ўқиган эдим-да, мен қайдан билай...” “Ёзишаверади-да!” “Ўзингиз ҳам бошдан-оёқ ўкиб ўтирасиз-ку?..” “Ну и что? Мало ли, нима қиламан...”

### 68

Аслида, бу дунёда таллашиб-тортишадиган нарсанинг ўзи йўқ экан. Эсизгина умри-я! Эсизгина зое кетган умрлар-а!..

Эсида, бир кун Махсум Шайх Саъдийни мутолаа қилган эди: “Хўтикча йўқолган думини қидириб, иккита қулоғидан ҳам ажралиб қолибди...” Мана



шу хикоят масаласида ҳам роса бахслашишган эди. Энди ўйлаб кўрса, хикоят ўша беҳуда бахс-мунозараларнинг ўзгинаси хақида экан-ку! Жамики адашган, алданган умрлар хақида...

## 69

Яхшиямки, унинг атрофида тирик жон қолгани йўқ. Яхшиямки, уни хаёт билан боғлаб турадиган ришта йўқ. Бир пайтлар отасими ёки старшинасими айтганидек, унинг “тўнғизга ўхшаб ётган” бу ҳолатини кўрадиган бирор одам йўқ. Орзу-армонларини, қўрқувни, ор-номусни, уятларини ҳам чарчок енгиб қўйган. У баридан чарчади, баридан зерикди. Мажолсизланиб ҳаммасидан халос бўлди. Юракка қўшилиб боши ҳам оғриди, энди бунинг ҳам аҳамияти қолгани йўқ. Яна озгина сукунат бўлса...

## 70

...

## 71

Бемаҳалда уйқуси келяптими... Энди жадвалга солинган кун тартиби нима бўлади...

## 72

Кўзи бир зумгина илинган экан. Хуш-беҳуш ҳолатида кўкраги шу қадар қаттиқ сиқилибдики, оқибатда қовурғалари синибдию кўкрак кафасидан халос бўлган қизғиш қушчадеккина юраги потирлаб учиб чиқибди-да, бўшлиққа термилиб хайратланиб турган Саидасрорнинг кўз ўнгиди томорқадаги яланглик четида, қизғиш кунботарда шовуллаб ётган теракзорга бориб қўнибди...

“Биҳиштнинг эшигида бир туп дарахт бор, ўзи зафардек, барги заъфарон...”

Саидасрорнинг хаёлини эса болалигидаги ажиб бир хотира чулғаб олган эмиш: “Хей, теракда ўтирган сайроқи қушча, қанча талпинмагин, барибир, гард кўнмаган ошёнимга кириб боролмайсан, сен — айро, мен — айро...”

## 73

Кўшнилариинг уйидаги радиодан эса қуёшнинг қиздиришига тобора уйғунлашиб бораётган нағма тараларди:

*Кел, эй Машраб, агар ошиқ эрусан, бўлмагил гофил,  
Бу гафлат уйқусидан, эй ёронлар, уйғониб бўлмас...*

# МАФКУРАВИЙ HANGOMALAR

## Бир байтнинг икки “хато”си

“Бобурнома”нинг хоҳлаган саҳифасини ўқиб, бугунги кунимиз учун бир ажиб хулоса топасиз. Бу самимий ва тиниқ, аниқ ва пухта, қалб эҳтиросию ақл қудрати бўртиб турган ўзбекона жумлалар зимнида буюк бир шахс, кучли бир тийнат, теран бир нуқтаи назар, қатъий бир сийрат, бугунги тушунчалар билан айтганда, юксак даражада тизимлашган миллий мафкура бор.

Бобур лашкару аъёнлари билан Ҳиндистонга юриш қилиб, уни эгаллади. Албатта, халқ ўз-ўзидан, шунчаки даъват билан Бобурга эргашиб кетаверган эмас. Бобур Мирзо кўзда тутган қатъий мақсад

ва очиқ манфаат шу эдики, кемага кирганнинг жони — бир: “Мен ўтқа, сувга кирсам-чиқсам, бетаҳоший (ўзбошимчалик қилмасдан) булар била киргайлар ва била чиққайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар”. Шундагина мақсад бирлигига эришилади. Бунинг акси бўлмаслиги керак. Улар менинг мақсадимга хилоф сўз айтмаслиги, ўзаро кенгашиб, маслаҳатлашиб, буюрилган ҳар иш ва топшириқни бажаришга киришаётганда ҳали мажлис тарқамасдан турибоқ ундан қайтиш бўлмасин, дейди Бобур.

...Бизда иссиқ хонада ювиниш учун ҳаммом қурилади. Ҳиндистон шунчалик иссиқки, ҳаммом салқинлашга мослаб

*Баъзилар замоннинг келишига қараб, адабиёт ўлади, деб ҳисоблайди. Бунчалик эмасдир-ов. Инсоф билан айтинг: халқ ҳар йил, ҳар ой, ҳар кун янги-янги анекдот тўқийдими? Анекдот ҳам... адабиёт-ку!*

*Руснинг зўр адиби Чехов оғзаки ижоднинг бу турини хуш кўрмаган дейишади. Эҳтимол, Антон Павловичга бу жанрни баъзилар фақат беҳаё мавзуларда қўллагани ёқмаган бўлса керак. Аслида эса...*

*Бизда ҳам анекдот қадимдан бўлган. Латифа дегани — шу. Бироқ бу атама, асосан, Афанди билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар баёнига нисбатан қўлланади. Тилимизда “ҳангома” деган сўз ҳам бор. “Чақчақлашмоқ”ни “ҳангомалашмоқ” ҳам деймиз. Шу маънода “ҳангома” ҳам “анекдот”га яқин келади.*



қурилади. Бунинг устига, бобурийлар Кобулдан чиқиб, Ограни эгаллаган йили ҳаво ҳаддан зиёд иссиқ келган эди. Гармсел эсиб, бунга кўникмаган одамларни қаттиқ ҳолдан тойдирди. Улар “Ҳиндистонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз кўюб эдилар”.

Нима қилиш керак?

Бобур барча бекларни кенгашга йиғиб, улар олдига қатъий талаблар қўйиб, оташин нутқ сўзлайди:

“Салтанату жаҳонгирлиғ беасбобу олот даст бермас. Подшоҳлиқу амирлиқ бенавқару бевилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар қатъ этиб (босиб ўтиб), чериклар юруб (лашкар тортиб), ўзумизни-ву черикни ҳарбу қитол мухотараларига (уруш ва ўлим хатарларига) солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғиларни (душманларни) босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз.

Ҳоло (эндиликда) не зўр келибтуру не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежихат (сабабсиз) солғайбиз (ташлаб кетамиз), яна бориб, Кобулға тангдастлиғ ибтилосига (кўли калталиқ бошланишига) қолғайбиз?!

Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун! Ҳар ким тоқат келтура олмай, кетарға юз қўйса, борғонидан қайтмасун!..”

Вазият Бобурдан бекларига шундай дағдаға қилишни, улар олдига шундай қатъий вазифаю шарт қўйишни тақозо этар эди.

Жангларда кўп мардликлар кўрсатган Хожа Калон, барибир, Ҳиндистонда қолишни истамайди. Охири Бобур Мирзони Кобул ва Фазнига юборилаётган совға-саломларни олиб борувчиларга бошлиқ қилиб тайинлаб, қайтишга рухсат берди. Унга Фазни, Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани иноят қилди. Яъни Бобур бек норизо бўладиган бирор иш қилгани йўқ. Бироқ...

Хожа Калон Ҳиндистондан кетаётганида ўзи турган уйнинг иморати пештоқига “Ҳиндистонингни елкаминг чуқури кўрсин” қабилидаги “Ҳинд юртидан эсоқомон қайтиб, уни яна орзу қилар бўлсам, юзим қора бўлсин” деган байтини битиб кетди:

*Агар бахайру саломат гузар ба Синд кунам,  
Сиёҳруй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам.*

Ана холос! Бунга Бобур нима дер экан?

Айтарини айтди, албатта: “Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомиз (камситадиган) байт айтмоқу битмоқ бесураттур (маъкул эмас)”. Чунки бундай шеърни айтиш ҳам, уни уй пештоқига



*Оғзаки ҳангомаларни ёзиб олиб, нашр этиш энди-энди расм бўляпти. Ёзма адабиётда ҳам бу жанр намуналари юз кўрсата бошлади.*

*Ҳангоманинг замонга мослигини фақат ихчамлиги, ҳажвга мойиллиги, халқоналигидангина изламаслик керак. Энг муҳими, бу тиғи ўткир мафкуравий жанр.*

*Агар мафкура деганининг замирида мақсад, муддао, иддао, хуллас, кимнинг ёхуд кимларнингдир манфаати ҳимояси ётса, ҳар қандай ҳангомада мафкуравийлик бор.*

*Мақсад-муддаони ҳимоя қилиш шундай нарсаки, одамнинг калласини — бигиз, тилини — тиғ қилиб юборади.*

*Ишонмасангиз, куйидаги ҳангомаларни ўқинг.*



ёзиб қўйиш ҳам бобурийларнинг Хинди-стондаги сиёсати манфаатларига зид ва халал бергучи ҳодиса эди. Бобур Мирзонинг ҳукми қатъий: “Кетмакдин бир кудурат (хафачилик) бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур!”

Шоир эмасми, бу воқеадан хабар топган Бобур ўша заҳоти бадиҳа (ёдаки) йўли билан бир рубоий тўқийди-да, қоғозга битиб, Хожа Калонга жўнатади:

*Юз шукур де, Бобурки, караму гаффор,  
Берди сенга Синду Хинду мулки бисёр.  
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,  
Совуқ юзини кўрай десанг, Фазни бор.*

Бу нима, манфаатлар тўқнашувими? Ундай бўлса, биз тушунган мафкура — худди шу! Форсча байтга айнан туркона жавоб қайтарилиши тагида ҳам нозик маъно бордек.

Бир инсон бегона юрт иқлимига кўни-колмаган бўлса, шуни шеърга солса, нима қилибди! Шоир Бобур буни ажаб-товур тушунади. Аммо бу шоҳ Бобурга сира ёқмайди. Чунки шугина икки қатор шеър унинг сиёсатига, демакки, тузган давлати манфаатига қарши. Аввало, ёзмасин эди. Ёзса ҳам, жиллакурса, элга, хусусан, ҳинд халқига бундай ошкор қилмасин эди...

“Бобурнома”да бунга ўхшаш мафкуравий ўринлар сон минг. Шунинг учун ҳам адабиётни мафкурадан холи ҳолда тасаввур қиладиганлар адашади.

### “Америкаликлар биздан ўрганган”

2001 йилнинг 11 сентябрида Америкадаги Жаҳон савдо уйининг иккита бир юз ўн қаватли иморати самолёт билан портлатилганини чойхонада телевизорда кўриб ўтирган бир отахоннинг оғзи очилиб қолибди:

— Э қиёмат-э! Қурғурлар бир юз ўн қаватли уй қуришган экан-а!..

— Шунга шунча ҳайрон қоляпсизми? — дебди биродари.

— Нега ҳайрон қолмайин, биздаги иморатлар 20 қаватдан ошмайди-ку!

— Йўқ, асли бундай кўпқаватли уй тарҳини америкаликлар биздан ўрганган.

— Бўлмаган гап. Ахир, мадрасаларимиз ҳам икки-уч қаватдан ошмаган. Йигирма қаватли иморатларни ҳам энди энди бино қиляпмиз.

— Йўқ, — дебди бояги одам гапида қатъий туриб. — Улар биздан, бизнинг муллаларимиздан ўрганган.

— Қандай қилиб?

— Ахир, ҳар соатда бир худойига борадиган айрим муллаларнинг қорнига қаранг, қани, неччи қават?!

— Муллаларга — меросий. “Мулланинг қорни беш бўлади, тўрти доим бўш бўлади” деган мақол бекорга тўқилганми?

— Бу ёғини энди сал ошириб юбордингиз: “Мулланинг қорни беш бўлади, бири доим бўш бўлади”, дейиларди-ку...

### Академикни енгган “укадемик”

Фафур Фулом, қўқонликларга почча эмасми, бу шаҳарга кўп борар экан, у ерда ошналари ҳам бирталай экан. Аския айтишмаган бирор маҳмаданаси қолмаган экан.

— Қўқон яхши жой-куя, лекин оғзидан гап келадиган бирор одами қолмаган-да, — дебди бир гал борганида шоир. — Ҳаммасини енгганман.

— Янгиси чиққан, Фафур ака, зўр, ўзи чойхоначи, — дейишибди.

— Айтиб қўйинглар, тилини чархлаб турсин. Пешин ошни ўшанинг чойхонасида еймиз.

Фафур Фулом бир гуруҳ мухлисию шогирдлари билан чойхонага кириб бораётган экан. Чойхоначи, бошда дўппи, сочиқ елкага ташланган, қўлида об-даста, гап бошлабди:

— Ассалому алайкум, Фафур ака! Хуш келибдилар, хуш келибдилар! Сизга ўхшаган академиклар келади деб бизга ўхшаган “укадемик”лар чойларди қайнатиб, ошларди дамлаб, сувларди сепиб ўтириппиз-да, ака...

— Ўзбек тилига бир янги сўз қўшдинг, айтишиб ўтирмайман, зўр экансан, хумпар, ошни суз! — деган экан шунда Фафур Фулом.

## Шум боланинг саноғи

Фафур Фуломнинг Шум боласи шу замонда ҳам бор экан. У ҳар куни бой отанинг кўйини боқаркан. Боласи тушмагур китобга ўч эмасми, бир куни энг қизиқ жойи келганида бош кўтармай ўқибди. Қўйлар узоклашиб кетибди. Ўнта қўйдан бирини бўри ебди.

Кечга қараб бир амаллаб қўйларни топган Шум бола, қарасаки, биттаси кам. Ҳар куни қўрага қамаётганда бой санар экан:

— Биттаси кам-ку!

“Ўқиган” эмасми, йўлини топибди:

— Ие, бой ота, ҳозир замон ўзгарган, охиридан бошлаб санаш керак.

— Охиридан санасанг ҳам, бошидан санасанг ҳам, тўққиз ўн бўлиб қолмайди-ку, хумпар!

— Мана, қараб туринг, — дебди-да, қўйларни битта-битта қўрадан чиқариб, санай бошлабди: — Ўн! Тўққиз! Саккиз! Етти! Олти!

Шу ерга келганда Шум бола санокни тўхтатибди-да:

— Бой ота, қўрада нечта қолди? Тўрттами? — дебди.

— Тўртта!

— Бошши қотириб мақасиз, бой ота, олтига тўртти қўшса, ўн бўлади-де!

## Гап бу ёқда экан...

Истиклолнинг дастлабки йилларида Ёзувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Ҳамма таниқли, хусусан, шўро даврида “гуллаб-яшнаган”лар йиғилган. Мажлис роса чўзилди. Асосий гап — ёзувчиларга эътиборни кучайтиришга қаратилди. Биров у деди, биров бу.

— Одамлар сўраса, ёзувчиман дейишга уялиб қолдик, — деди биров. — Чунки ахволимиз жуда оғир. Қалам ҳақи камайиб кетди. Ойликлар ҳам ўзларингизга маълум.

— Олган қалам ҳақим асаримни машинкада ёздиришга ҳам етмайди. Бунинг устига, уни босадиган мард нашриёт ҳам топилмайди.

— Ёзувчи китоб ёзиши керак, тамом-вассалом. Уни сотиш билан китоб савдоси шуғуллансин. Сотиладимми, сотилмайдими, бизга нима, биз ёзайлик, нашриёт боссин, ҳақимизни тўласин, савдо тизими, марҳамат қилиб, сотсин-да...

Биров пастдан лўкма ташлаб қолади:

— Думи йўқ товўқни, энги йўқ костюмни, “дарча”си бекилмайдиган шимни бозорга чиқариб, ҳашакалло, оласанлар, деб харидорнинг ёқасига тармашасизми?!

Минбардаги нотик ҳам бўш келмайди:

— Бозор иқтисодиёти — ўз йўлига, лекин адабиёт яшаши керак-ку, ахир...

Бундай гапларнинг адоғи йўқ эди. Берди Худо деб ҳамма дардини айтган бўлди.

Мажлис ҳам охирлай бошлади. Чеккада қимтинибгина ўтирган, афтидан, қалам ахлидан бўлмаган бир йигит чиқиб, кутилмаган гапни айтиб қолса денг. “Ёзинглар, ҳақини мен тўлайман!” деса бўладими! Ҳамма орқасини суянчиқдан узиб, чалкаштириб ўтирган оёқларини тушириб, минбар томон энгашиб, жон кулоқ бўлиб эшита бошлади. Ие, зўр-ку!..

— Ҳозир ёзувчи аҳлининг ўртача ойлиги қанча?

Ҳар ким ҳар нарса деган бўлди.

— Бирор тахририятда ишлаётганларнинг ойлигию қалам ҳақини қўшиб ҳисоблаганда, ўттиз минг сўм бўлар, дейлик. Лекин бир ой давомида шу адиб неча саҳифалик материал ёзади? Камида ўттиз саҳифа ёзса керак? Ҳисоблаб кўрсак, бир саҳифага минг сўмдан тушяпти. Гапларингиздан билдимки, бу сизларни қониқтирмайди. Биз шунга ўн баробар ҳақ тўлаймиз. Марҳамат, биз билан ҳамкорлик қилинглар. Бу ёғи бозор иқтисодиёти. Ҳар кимга — меҳнатига яраша! Биласизлар, кино — зўр мафкуравий қурол. “Наштар” ҳажвий киножурналининг аввалги шуҳратини ҳам биласизлар. Келинг, уни қайта жонлантириб, шуҳратини аввалгидан ҳам оширайлик, халқимизнинг энг севимли томошаларидан би-



рига айлантирайлик. Бу мақсадимизга сиз — сўз усталари, худодод истеъдод эгалари, ёзувчиларимиз ёрдамисиз сира эриша олмаймиз...

Залда жонланиш бошланди. Ҳамма бир сирли нарсани эшитгандек завқ-шавққа тўлган, қизиққан, нотик йигитга ҳавас ва умид билан боққан...

— Лекин, — деди нотик.

Ана шу “лекин”и ёмон-да. Бу сўзни эшитиши билан залдагиларнинг авзойи бузилди. Ток ургандек бўлди. “Нима бало, бизни лақиллятиптимикан?!”

— Лекин, бир шартимиз бор: биз яхши асарга пул тўлаймиз. Сценарий бор-йўғи уч саҳифадан иборат бўлиши керак. Ҳар бетига ўн минг сўмдан, ҳар бир сценарийга жами ўттиз минг сўм тўлаймиз. Хоҳланг, бир кечада ёзинг. Хоҳланг, бирдан ўнта сценарий топширинг. Марҳамат, уч юз мингни қурутдай санаб олаверинг.

Ёзувчиларнинг кўзлари катта-катта бўлиб кетди. Худди “Маҳаллада дув-дув гап” кинофильмидагидек, эҳтимол, ҳамманинг кўз олдида ёзган оқ қоғозлари пул бўлиб кўрингандир ҳам. Ҳар ҳолда, пул — ёмон нарса эмас. Айниқса, ҳалол меҳнат қилиб топсангиз.

Хуллас, йигит ҳамманинг сўлагини оқизгандан оқизди. Мажлисда бир соат муҳокама қилинган муаммо бир лаҳзада ечимини топди-қолди гўё.

— Лекин, — деди яна урғу бериб йигит, — бизнинг жуда катта талабимиз бор. Шу талабларимизга жавоб берган сценарийнигина сотиб оламиз. Мана, мен сизларга яқинда суратга олинган ва бизга жуда маъқул бўлган бир сценарийнинг мазмунини қисқагина айтиб бераман.

Ўтирганлар бадтарроқ тикланиб, гўё қулоқларини минбарга бир баҳя бўлсин яқинлаштиргандай, эшита бошлади.

— Бир катта шаҳарга дарё оқиб киради. Суви зилолдек тип-тиниқ. Ичидаги балиқларигача, уларнинг саф-саф бўлиб, ўйнашиб сузишларигача кўриниб турибди. Қирғоқда бир келишган йигит

сўвга сўқланиб қараб турибди. Шу маҳал сув ичидан сўқсурдек, сочлари узун, атлас кўйлаги ўзига жуда ярашган сарвқомат бир қиз — сув париси чиқади. Йигитга бир нозли боқиш қилади. Йигит шу захоти ошиқи беқарор бўлиб, қирғоқдан бир даста гул теради. Гулини узатай деса, қиз “Бопладимми?” дегандай, ўнг қўлини қулоғидан тепароқда силкий-силкий, яна сўвга шўнғиб кетади. Лекин сув тиниқ эмасми, у оқим бўйлаб сузади, йигит уни кўриб тургани учун қирғоқ бўйлаб югуради. Қўлида гулдастаси. Дарё шаҳарнинг бу бошидан у бошигача оқиб ўтади. Йўл-йўлакай бу тиниқ сўвга нималар оқиб тушгани, қайси заводдан қандай ифлосликлар унга кўшилгани, итнинг ўлганию мушукнинг тиригигача, консерва банкаю ароқ шишагача, шох-шаббаю пайпоқ-ковушгача — ҳамма нарса топилиши кўрсатиб борилаверади. Охири, дарё бир ўзанда айланади, ундан қувурга ўтади. Шу ерда бор бисот — жамики ифлос нарсалар тўпланиб, уярда гир айланади. Лойқа, смоладек қопқора, нефтдан бадтар сув ичидан, аниқроғи, эритилган қора мум бочкасидан чиққандай тасқара бир нарса, аслида, ўша сув париси чиқади. Йигит кўзларига ишонмайди. Кўрқиб кетади. Пари деб ўйлагани алвасти бўлиб қолади. Шунда афтини бужмайтириб, “Ажинанинг ўзи-ку! Вой-дод!..” дейди-да, гулини ҳам отиб юбориб, орқасига қарамай қочади...

Ҳикоя мазмуни батафсил айтиб берилгач, шунча ёзувчининг овози бирдан ўчгандек бўлди. Кўринишдан бирортасининг чеҳрасида хурсандлик аломати йўқ эди.

Шунда ёзувчиларнинг моддий аҳволи яхши эмаслиги, қалам ҳақи жуда камлиги хусусида биринчи бўлиб жавраган ўша адиб у ёқ-бу ёққа бир-бир аланглаб:

— Ҳа, энди, бундай ёзиш осон эмас-да, — деди. Аввалги дағдағали оҳангдан асар ҳам йўқ эди.



### Битта фил — уч сўм!

Шўро даврида Бухоро яхудийларидан бири Исроилга кетиб қолган жигарига хат ёзибди: “Дар Бухоро осойиштагий. Локин якто мурғ — понздаҳ сўм” (“Бухорода тинчлик. Лекин битта товук — ўн беш сўм”).

У пайтлар хорижга чиқаётган ҳар қандай мактуб нозик идораларда ўқилар экан. Ўқиб кўриб, муаллифни чақиришибди:

— Яхши. Лекин Бухорода битта товук ўн беш сўмлигини билдирсангиз, шўро давлатида қимматчилик экан, дейишмайдими? Сиздан нима кетди, шуни сал арзонлаштириброк ёзинг...

Хатни бошқатдан битибди: “Дар Бухоро осойиштагий. Якто фил — се сўм. Локин ман панжто фил намегирам-у, якто мурғ мегирам” (“Бухорода тинчлик. Битта фил — уч сўм. Лекин мен бешта фил олмайман-у, битта товук оламан”).

Нозик идорадагилар хатни ўқиб:

— “Битта фил — уч сўм!” Бу — бошқа гап! Ана арзончилигу мана арзончилик, — дейишибди-да, мактубни жўнатиб юборишибди.

Исроилдан жавоб йўллашибди: “Бухорода битта товук ўн беш сўмга чиққан бўлса, Исроилга кел...”

### Қарғалар

Шўро даврининг сўнгги йилларида бир ашула тоза машҳур бўлди-да:

*Қарғалар учса, қарайлик  
Марғилоннинг йўлига.  
Ҳиди келса, маст бўлайлик  
Ҳандалакнинг бўйига.*

Бу ашула айтилмаган тўй қолмади. Ҳамма ўйнади ўзиям. “Қарғалар” тугаши билан даврандан биттаси ўрнидан туриб бақиради: “Қарғалар” бўлсин, “Қарғалар”!..”

Ўйнайверади. Маъно-мазмун билан сариқ чақалик иши йўқ. Шу ашула айтилиб турса бўлгани. Жилпанглайверса...

Хўш, бу ашулани ким ёзган? Нега қар-

ғалар учса, Марғилоннинг йўлига қараш керак? Нима, Марғилондан бошқа ерларда қарға анқонинг уругими? Қарға қишни эслатса, бу ерда ҳандалакка нима бор? Ахир, у жавзонинг ҳосили-ку? Шеърда бу икки тушунчани нима боғлаб турибди?..

Рақсга тушаётган одам ўзига бундай саволлар бериб, жавоб излашга ўрганмаган. Бунинг учун каллани ишлатиш керак-да! Нима қилади бошини оғритиб, ҳамма ўйнаяптими, ўйнайвериш керак.

Йўқ!

Ҳеч бир ўзбекнинг бу ашулага ўйинга тушишга ҳаққи йўқ!

1916 йил. Биринчи жаҳон уруши қон қақшаётган маҳал. Чор Россиясининг аҳволи оғирлашяпти. Унга аскар керак. Аҳоли ўртасидан эркакларни урушга жалб этиш эҳтиёжи кучайган. Шунда кимдир: “Туркистондан аскар тўплаш керак”, деган. “Туркистонликлар уруш қилишни, милтиқ отишни билмайди”, деган бошқаси. “Милтиқ отолмаса, мардикорчилик қилар — от боқар, чўчка боқар, темир йўллари таъмирлар”, деган яна бири.

Хуллас, мардикорчилик бошланган. Ўз қишлоғи ё шаҳрини дунё деб билган қанчадан-қанча ўзбекни поездларга босиб, тақа-тақ, тақа-тақ Россияга олиб кетишган.

Узоқ юртнинг бир совуқ кунда илгари замонда Марғилонни дунё ҳисоблаб юрган амакимиз чўчкахонада қор кураётса, атрофида қарғалар пайдо бўлибди. “Ие, қарға-ку! — дея ҳаяжонланибди у. — Ўзимизнинг қарға-ку! Марғилоннинг қарғаси-ку! Ие, ҳа, қарға курғур баҳорда қаерларга йўқ бўлиб кетади, десам, шу ёқларга учиб келар эканда-а?! Дарвоқе, ўзи у бизга қиш маҳали келарди-я. “Бир қарға билан қиш келмас” деган мақолимиз ҳам бор-а”.

Қарға амакига юрт тимсоли бўлиб кўринган. Ватан соғинчи ҳиссини кучайтириб юборган. Тили, беихтиёр, кўшиқ тўқий бошлаган: “Қарғалар учса, қарайлик...”

Кейин мулоҳаза давом этган: “Шош-

ма-чи, қарға бу ёқларга келган бўлса, бизда ҳам ҳозир қиш экан-да. Эрта-индин юртда баҳор бошланади. Кўклар бизда эрта келади-я. Ҳамма далага чиқади. Экинлар экилади. Дарвоқе, биринчи нима пишарди? Ие, айтмоқчи, ҳанда-лак пишади-ку. Бай-бай... Ҳиди зўр-да, аммо-лек..."

Юрт шундай нарсаки, узоқ ўлкаларга борган қаргадан ҳам одам ҳандалакнинг хидини туйди. Шунга маст бўлади.

Маргилонлик амаки буни гап билан, дард билан, алам билан айтган!

Ишонмасангиз, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг мардикорлар тилидан тўқиган кўшиқларини эсланг:

*Оға, соғ борсангиз, аввал дадамларга  
салом айтинг,  
Югуриб чиққан ул мушфиқ онамларга  
салом айтинг...*

Адабиёт мафкура бўлса, ҳар қандай шеърни тиринг-тиринг шўх куйга солиб айтса, ўйнайверамизми, биродар?

### Қизил олма

Кизил — жуда жозиб ранг. Дарров диққатни жалб этади. Дейлик, дарахтнинг баланд шохида пишган олма қип-қизил бўлади. Куёшдан тўйган-да. Ўша дарахтнинг пастки шохларида туккан "сояки" меваси кўм-кўклигича, таъми тахирлигича қолаверади.

Рангнинг жозибаси таъсири бўлса керак, ўн йиллар муқаддам бир ашула тоза авж олди-да:

*Баланд шоҳда қизил олма  
Пишган экан.  
Узиб олиб қарасам, қурт  
Тушган экан...*

Бу ашула айтилмаган тўй қолмади. Ҳамма ўйнади ўзиям. "Қизил олма" тугаши билан даврадан биттаси ўрнидан туриб бақиради: "Қизил олма" бўлсин, "Қизил олма"!.."

Хонанда ҳам уни шундай шўх-шанг

куйга солиб, шунақа завқ-шавқ билан айтадики, орада ўзи ҳам жўшиб, қўлларини қарсиллатиб: "Ҳайт!" деб юборади.

Билган ҳам, билмаган ҳам шу кўшиқни айтди. Билган ҳам, билмаган ҳам шу кўшиққа рақсга тушди. Чоллару кампирларку майли, ҳатто тўй охирида гулдек келину ҳалимдек куёвни ҳам айнан шу "Қизил олма"га ўйнатадиган бўлиб кетдик...

Ҳолбуки...

Эшитишимча, Муҳаммад Юсуф раҳматлининг шоир жўраларидан бири ўзига тўқ, тагли-тугли, баобрўй оиланинг фарзандига — худди баланд шоҳда пишган қип-қизил олмадеккина қизга уйланган. Пойтахтдан тўйга бир гуруҳ қалам-каш борган.

Уч кундан кейин қараса, куёвбола метрота юрибди. "Ие, биродар, ҳа? — дебди тўйга борган жўралари кўриб қолиб. — Ахир, чилла деган гаплар бор эди. Янгичасига "асал ойи" дегандек?.."

Шунда шўрлик куёв бор гапни яширмай айтибди-қўйибди:

— Баланд шоҳда қип-қизил олма бўлиб кўринувди, узиб олиб, қарасам, қурт тушган экан...

Шоир шуни шеър қилган. Ўзидан кўшиб-чатмаган. Хонанда ҳам шундайича — бузмай айтади. Биз нега ўйнаймиз, ҳайронман: "Ажаб бўпти, соз бўпти, қурт тушган олмага дуч келибсан, бадтар бўл!.." дебми? Ёки шўх куйга солса, бўлдимми? Ўйнайверамизми?

Бу кўшиқни ўйинбоп қилиб, шўх куйга солиб айтиб бўлмайдик-ку!

Бир биродарим "Кўчадан хамирга ўралган бирон-бир овқатни ема, билмайсан-ку нима ўраб сотади!" деб "насиҳат" қилади. Рост айтар эканми, дейман-да...

Тўғри, 1995 йили телевидениенинг "Маънавият" видеоканалида бу кўшиқ айнан ноўрин тарзда шўх оҳанг билан айтилгани жиҳатидан танқид қилинганидан кейин, хонандага раҳмат, уни репертуаридан чиқариб ташлади.

Энди шеърнинг қолган бандларидаги мазмунга бир диққат қилайлик:

Мен олмани иргитворсам,  
У дод солди:  
"Ташлаб кетар экан мени,  
Нега олди?"

Баланд шохда пишган бўлса, кип-кизил бўлса, нега уни "иргитворади", "ташлаб кетади"?

Шеърнинг бу ёғи "қурт тушган олма"-ни олган шўрликнинг бошига тушган ғавғолар баёнидан иборат.

Бу фикрга ҳеч бир эътироз бўлмаслиги учун бир нарсани айтиш керак: шоир бу шеъри сарлавҳаси остига "С.га" деб қўйгани ҳам унинг муайян шахс, яъни бир инсоний тақдирга ачишиш ҳисси билан битилганидан далолат беради.

Биз ўта иримчи халқмиз-ку: келинни-кига куёв тарафдан тўй жўнатганда туз қўшмаймиз, пиёз юбормаймиз, ҳамма нарсанинг оппоқ бўлишини истаб, оқлик қиламиз ва ҳоказо.

Нега қурт тушган кизил олма фожиасини ирим қилмай, тўйларимизда айттириб, ёппасига рақсга тушиб юрибмиз?

Бу ҳозирги замонда шунчаки масала эмас. Яқинда, ҳатто, Россиядек мамлакат телевидениесида рус зиёлилари "олмага қурт туширмаслик" масаласини махсус муҳокама қилиб, бу — миллатнинг муқаддас вазифаси, деб юборди. Бизга нима бўлди?

Ахир, "қурт тушган олма"нинг бозори бўлак-ку. Нархи ҳам паст унинг. Бозор иқтисодиёти шароитида буни ўйлайлик.

Ҳеч кимнинг олмасига қурт тушмасин! Ҳар ким бунинг олдини олсин!

Бир катта йиғинда воиз шу мавзуда гапирётганида залдагилардан бири пастдан туриб:

— Дориласин, бўлмаса!.. — деб юборди.

### Бир том-у, икки хил ҳаво

Бухоро — жуда иссиқ жой. Илгари замонларда саратонда одамлар кечаси салқинроқ деб-томда ётар экан.

Бир момонинг бир ўғлию бир қизи бор экан. Ёзнинг куни қизи билан куёви меҳмон бўлиб келибди. Томда ётадиган бўлишибди.

Момо ўнг томонига қизи билан куёвга, чап томонига ўғли билан келинига жой солдирибди.

Момо қизи билан куёвига нуқул:

— Яқин-яқин ётинлар, ҳаво ҳадемай совуб қолади, совқотасизлар, — дер экан.

Ўғли билан келинига эса нуқул:

— Бир-бирларингизга тикилмасдан, узоқроқ-узоқроқ ётинлар, ҳаво иссиқ, терлаб кетасизлар, — дер экан.

Бу гап эрталабгача минг бор такрорланибди. Охири, келинининг жонига тегиб, "Уф!.." дебдию шу шеърни айтиб юборибди:

*Гардам аз Худо-е,  
Як бом-у, ду ҳаво:  
Як тарафаш сармо бувад,  
Як тарафаш гармо бувад...*

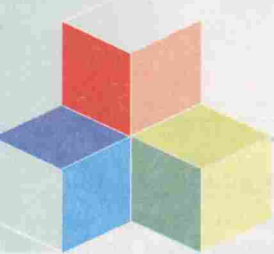
Яъни:

*Ўргилайн Худодан-эй,  
Бир том, икки ҳаводан-эй:  
Бир томони совуқ эмиш,  
Бир томони иссиқ эмиш...*

Аслида-ку, ҳеч қачон бир томда икки хил ҳаво бўлмайди.

Мафкура мафкура экан-да...





## Jamiyatda qadriyatlar uyg'unligi

Тарихда бирон бир жамият, давлат маънавий ва миллий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб тараққий этмаган. Шу боис мустақилликнинг илк кунлариданоқ Президент Ислон Каримов жамиятни бошқаришда умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратди.

Аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва миллий қадриятларни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани табиий ҳол. Фикримизча, халқимиз шўролар даврида узок вақт давом этган қаттиқ мафзуравий тазйиққа қарамай, тарихий, миллий ва маданий қадриятларини сақлаб қола олди. Албатта, умуминсоний, демократик қадриятларни миллий ва диний қадриятлар билан уйғунлаштириш — ўта мураккаб, узок давом этадиган, баъзи ҳолларда зиддиятли тус олиши ҳам мумкин бўлган жараён. Шунинг учун бу масалани тарихий, фалсафий, методологик жиҳатдан ўрганиш — бугун ижтимоий-сиёсий фанлар олдидан турган долзарб вазифалардан бири.

Фалсафада қадриятларнинг жамият ҳаёти ва тараққиётида тутган ўрни масаласига онтология, гносеология ва эвристика нуқтаи назардан қараб ўрганишга уринишлар бўлган. Қадимги хинд фалсафасида, айниқса, “Веда”ларда инсон қадриятига алоҳида эътибор қаратилганини кўрамиз. Қадимги дунё фалсафий меросида бундай мисоллар кўп. Чунончи, қадриятларнинг жамиятни бошқаришдаги ўрни “Авесто”да ҳам алоҳида таъкидланган. Унда эзгу амал, эзгу сўз ва эзгу фикр инсон қадриятининг асосини ташкил этади, дейилган. Дарҳақиқат, ҳар қандай жамият тараққиёти ҳам, инқирози ҳам маънавий қадриятларга муносабатга боғлиқ.

Хўш, қадриятнинг ўзи нима? Уни қандай тушуноқ керак? Нима сабабдан юртбошимиз қайта-қайта жамиятни бошқаришда миллий қадриятларнинг ўрни ҳақида қайта-қайта таъкидламоқда?

Бизнингча, миллий давлатчилигимиз пойдевори барпо этилаётган ҳозирги шароитда миллий қадриятларнинг ўрни ҳар қачонгидан ҳам ортиб бораётир. Агар онтология “Нима

бору нима йўқ?”, гносеология “Инсон нимани билади ва қандай билади?” деган саволга жавоб берса, аксиология (юнонча аксиос — қадр, логос — таълимот, сўз, тушунча) “Эзгулик нима, унинг инсон учун қандай аҳамияти бор?” деган саволга жавоб излайди. Демак, аксиологияни қадриятларнинг инсон учун аҳамияти кўпроқ қизиқтиради. Бинобарин, “Қадриятлар деганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар тушунилади” (*Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., 1998, 280-бет*).

Жамият инқирозга юз тутганда мутафаккиру донишмандларнинг, шунингдек, бир тизимдан иккинчисига ўтишда давлат етакчиларининг қадрият масаласини жиддий тарзда майдонга ташлаши ҳам элни бошқариш заруратидан келиб чиққан. Масалан, эраמידан олдин Афина демократияси инқирозга учраганида юнон файласуфлари қадрият масаласини кўтарган эди. Улар ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий тафаккур тарихида биринчи бор “Инсон — олий қадрият” деб кўрсатди, оламдаги барча жиҳатларни “инсонийлик мезони” билан ўлчашни тарғиб этди. Буюк мутафаккир Суқрот эса “Қадрият нима?” деган саволга “Ҳар бир инсоннинг ўзлигини англаши” деб жавоб берди. Ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожидан қадриятларнинг жамиятнинг бошқаришдаги ўрнига оид нуқтаи назарлар қадимги юнон файласуфлари Арасту (Аристотель) ва Эпикур асарларида ҳам учрайди. Бундай қарашлар бугунги кунда ҳам бир қатор халқаро ташкилотлар ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Бу борада Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий асарларида ҳам қимматли фикрлар билдирилган.

Президент Ислон Каримовнинг Иккинчи қақриқ Олий Мажлис тўққизинчи сессиясида маърузасида бешинчи устувор йўналиш сифатида жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтириш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти тарзида қўйилган. Бу — “Кучли давлатдан кучли жамият сари” шиорини ҳаётга янада кенгрок жорий этиш деган гап.

Қадриятлар умуминсоний, минтақавий, миллий, диний ва ҳоказо турларга бўлинади.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар мутаносиблиги ҳақида сўз борар экан, Алишер Навоий ижоди ҳамда фаолиятини ибрат намунаси сифатида кўрсатиш мумкин.

Умуман, Шарқ фалсафаси ва ижтимоий-сиёсий қарашларида, хусусан, тасаввуф таълимотида инсонийлик асосий ўринда туради. XX асрда Фарбда вужудга келган, илдиизи Шарқ қадриятларига бориб тақаладиган “хаёт фалсафаси” ўзагини ҳам инсон қадрияти ташкил этади.

Жамиятни бошқаришда жаҳон тараққиёти янги-янги тамойилларни, сиёсий қадриятлар тизимини юзага келтирмоқда. Демократия улар орасида энг муҳим бўлган қадрият ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон демократияга интиляпти.

Унутмаслик керакки, тарихий миллий қадриятларимиз биз учун қанчалик қадрли бўлмасин, улар ҳамма вақт ҳам замон талабларига жавоб бера олмайди. Шунинг учун мустақиллик туфайли янги маъно ва мазмун касб этаётган миллий қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш — ҳаётий зарурат. Шунда ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакни уйғунлаштирувчи қадриятлар тизимини яратиш мумкин бўлади. Буни ривожланган мамлакатлар тарихий тараққиёти ҳам кўрсатиб турибди.

**Тўра НОРБОЕВ,**

*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия  
университетининг доценти*

## *Zamon ruhiga mos*

Дунёдаги турли мамлакатлар ўртасидаги маърифий алоқалар ҳаётий зарурат натижаси сифатида башариятнинг умумий тараққиётига хизмат қилиши лозимлигини бугунги кунда кўпчилик яхши тушунади. Шу боис инсониятнинг буюк даҳолари яратган маърифий-маданий мерос макон ҳам, миллат ҳам танламай, сарҳадлар оша бутун одамзоднинг бебаҳо мулкига айланиб бормоқда. Хусусан, Шарқнинг улуг мутафаккирлари Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби фозил аждодларимиз тафаккури маҳсули бўлган ноёб асарлар бутун инсоният хазинасидан жой олганидек, бошқа миллатларга мансуб даҳо ижодкорлар яратган маданият дурдоналари ҳам биз учун қадрлидир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда инсоният ҳаётини ўзаро маданий алоқаларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Сирасини айтганда, одамзоднинг умумий тарихи ва тақдири ҳам шундай ҳамжиҳатлик ҳамда ҳамкорликда яшашни такозо этади. Форс-тожик адабиётининг етук вакилларидан бири шайх Муслиҳиддин Саъдий бу ҳақиқатни назарда тутиб, шундай деган эди:

*Бани одам аъзои яқдигаранд  
Ки дар офариниш зи як жавҳаранд.*

Яъни, барча одам болалари бир вужуд аъзолари қабидир, чунки улар ягона жавҳардан яралган.

Инсон фарзандлари ягона жавҳардан вужудга келганидек, халқлар ва миллатлар ҳам бир манбадан тарқалган. Масалан, Ўзбекистон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг ўзаро яқинлиги жуда қадим даврларга бориб тақалади. Туркий халқларнинг ноёб маданий ёдгорлиги — “Қиссаи Рабғузий” асарида баён қилинишича, инсоният тарихи аввало оламнинг барпо этилиши ва Одам Атонинг яратилишидан бошланган. Ушбу асарда айтилишича, Нуҳ пайғамбар Одам Атонинг шажарасидаги тўртинчи бўғин асосчиси экан. Унинг тўрт ўғли ва бир қизи бўлган экан. Ўғилларининг биринчиси Сом, иккинчиси Хом, учинчиси Ёфас, тўртинчиси Канъон бўлган экан. Кейинчалик Сомни Ҳиндистонга ҳукмрон бўлгани учун Абдул Ҳинд, Хомни Эрон ва Бобилни бошқаргани учун Абул Форс деб атадилар. Ёфасга эса Туркистонга ҳокимлик қилиш насиб этган экан. Ўз шажараси ва тарихини яхши билган ҳазрати Соҳибқирон Амир Темур шу боис “Бизнинг аждодимиз Абул Турк Ёфаснинг ўғли, Нуҳнинг набираси ва туркларнинг буюк хони эрди” деб таъкидлаган. Мана шу далилларнинг ўзиёқ дунёдаги, жумладан, минтақамиздаги халқларнинг ўзаро биродарлик алоқалари жуда қадим даврлардан бошланганини кўрсатиб турибди.

Ватанимизнинг мустақиллик йилларида жаҳондаги турли мамлакатлар билан юритаётган ҳамкорлиги ана шу қадимий алоқаларнинг ҳозирги кунда бизнинг халқимиз томонидан муносиб давом эттирилаётганидан да-



лолат беради. Бундай ҳамкорлик ҳар жиҳатдан самарали, замон руҳига мос экани айниса муҳим аҳамиятга эга.

Бу алоқалар фақат ҳукуматлар миқёсида эмас, алоҳида ташкилотлар ўртасида ривожланиб бораётгани ҳам диққатга сазовор. Масалан, мамлакатимиздаги “Соғлом авлод учун” жамғармаси билан Жанубий Кореянинг кардиология жамғармасининг ўзаро ҳамкорлигини олайлик. Ўтган йили ана шундай ҳамкорлик туфайли ўзбекистонлик тўрт нафар боланинг юраги Сеул шаҳрида жарроҳлик усули билан даволанди. Бунинг учун кетган барча харажатларни Корея кардиология ва миссионерлик жамғармалари ўз зиммасига олди. Жанубий Кореянинг “Енграг” жамғармаси билан биргаликда ташкил этилган ногирон болалар ўртасидаги “Жозибали бўёқлар олами” расмлар танлови 1996 йилдан буён мунтазам ўтказиб келинмоқда. 1999 йилнинг сентябрида Тошкентда ўтказилган Корея Республикаси маданият кунлари икки мамлакат ўртасидаги маданий алоқалар тобора кенг қўлам касб этиб бораётганини кўрсатади.

Бундай ўзаро фойдали ҳамкорлик Осиё-

даги бошқа мамлакатлар билан ҳам ривожланиб бормоқда. Жумладан, истиқлол йилларида Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги фан-техника алоқалари янги босқичга кўтарилди. Буни қуйидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди: 1997 йилда Ҳиндистон Республикасидан 1 миллиард 600 миллион доллар миқдоридagi компьютерлар учун мўлжалланган дастурий маҳсулотлар юртимизга олиб келинди. Айти пайтда ўзбек олимларининг лазер технологиялари ва назорат тизимлари соҳасида яратган ишланмалари Ҳиндистонда ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда. Шунинг учун 1995 йилда ўзбек-ҳинд илмий-техникавий ҳамкорлигига кўмаклашувчи махсус марказ ташкил этилди. Мазкур марказ кўмагида Ўзбекистон Фан-техника давлат кўмитаси ҳисобига 25 миллион сўмдан зиёд маблағ ўтказилди.

Хуллас, Ватанимизнинг дунё мамлакатлари билан олиб бораётган тенг ҳуқуқли ҳамкорлиги мамлакатимизнинг обрў-эътибори ортиши, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашида катта ўрин тутмоқда.

**Абдуғаффор ҚИРГИЗБОЕВ,**

*тарих фанлари номзоди, доцент*

## *Komillik shartlari*

Ҳар бир давр ўзининг етук инсонларини тарбиялайди, ҳар бир давр комиллик масаласига ўзининг талаб ва мезонлари нуқтаи назардан турлича муносабатда бўлади.

Агар буюк аждодлар меросига мурожаат қиладиган бўлсак, улар комиллик борасида маънавий етуклик масалаларига кўпроқ эътибор берганини кўраимиз. Улар инсоний комиллик асосини маънавий етукликда деб билганлар. Бу ҳақда гап кетганда, Алишер Навоийнинг замондоши Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футуввати султония ёхуд жавонмардлик тариқати” асарини алоҳида тилга олиб ўтиш лозим бўлади. Чунки бу асарда маънавий комилликка интилган, юсак фазилатли инсонлар хулқидаги ажойиб хусусиятлар таърифланиб, уларга эришиш йўллари кўрсатиб берилган.

Ўша даврларда жавонмардлик, яъни жўмардлик — йигит кишига хос мардлик фазилатлари комилликнинг асоси дея эътироф этилган. Шу боис Кошифий бу асарида мардликнинг 71 шартини изоҳлаб, улардан 48 таси

вужудий, 23 таси эса азалий эканига эътиборни қаратади. У мардликнинг вужудий шартларига ислом (яъни ислом динида бўлиш), иймон (яъни иймонли, виждонли бўлиш), ақл (яъни ортиқча ҳою ҳавас, қаҳр-ғазабга берилмай, ақл билан иш қилиш), илм, ҳилм (яъни ҳалимлик, юмшоққўнгиллик), зухд-тақво (яъни худодан қўрқиб ёмон, гуноҳ ишларни қилмаслик), вараъ (парҳез, адолатсиз, ноҳақ ишлардан, жабр-зулмдан ўзни тийиш) каби амалларни мисол қилиб келтиради.

Таржимон ёки нашриёт муҳаррири, нима учундир бу борадаги 27-шартни тушириб қолдирган. Мардликнинг 28-шарти эса ота-она ҳурмати баҳо келтириш, яъни уларнинг олдидаги фарзандлик бурчини бажаришдан иборат.

Ҳусайн Воиз Кошифий комилликнинг 29-шарти устоз хизматида бўлиш эканини айтади. Устоз шогирдларини баркамол инсон қилиб тарбиялаш учун бор куч-ғайрати ва билимини сарфлайди.

Комилликнинг 30-шарти — ҳамсоя, қўшни-



лар ҳақини адо этиш, 31-шарти эса фақат эзгулик ва савоб ишларга даъват этадиган сўзларни гапириш, муомала одоби. Бу масала, яъни муомала одоби бугунги кунда ҳам гоят муҳимлиги билан ажралиб туради. Одамлар кишининг гапи ва муомаласига қараб унинг кимлигини, қандай мақсадларни кўзлаб яшаётганини билиб олади.

Кошифийнинг талқинича, комилликнинг 32-шарти — кўп билиб, оз сўзлаш, яъни, билимдон бўлса ҳам, сукут сақлаш. Хамманинг олдида ўзини кўрсатиб мақтанмаслик, камтаринлик. 33-шарт — ҳамма жойда ва ҳамма вақт адолатни талаб қилиш. Яъни, бировнинг, айниқса, етим ва мискинларнинг ҳақиға кўз олайтирмаслик, таъмагирлик, порахўрлик, юлғичлик, текинхўрликдан ўзни тийиш, ҳалол ризқнасиба топиш.

Комил инсонликнинг 34-шарти — салом одобини бажо келтириш. Демак, саломлашув илми ҳам алоҳида ўрганишни талаб этади. Инсоннинг қандай вазиятда қандай саломлашиши — унинг одоби ва тарбиясидан далолат беради.

Комиллик, мардлик, футувватнинг 35-шар-

ти — яхшилар ва поклар билан суҳбатлашиш. Бу шартни бажариш ҳам осон эмас. Чунки ҳаётда яхши, покиза одамлар билан бирга, нопок ва муттаҳамлар ҳам кўп. Баъзан хизмат юзасидан, баъзан бир зарурат туфайли улар билан ҳам тўқнашиш, муомала қилишга тўғри келади. Комил инсон ана шундай синовларга ҳам тайёр бўлиши керак. Кошифий дўст танлашда яхши ва покиза инсонларга яқин бўлишни назарда тутган.

Албатта, Кошифий асарида тилга олинган комилликнинг ҳар бир шарти ҳақида тўхталиш имкони йўқ. Биз улардан айримларигагина эътиборни қаратдик, холос. Лекин шуларнинг ўзиёқ миллий маданий меросимиз намуналарида маънавий комиллик масалалари қанчалик чуқур таҳлил этилгани, уларни бугунги кун нуқтаи назаридан ўрганиш ва замонавий тарбия жараёнига жорий этиш нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

**Мукаррам НУРМАТОВА,**

*Ўзбекистон Миллий университетининг докторанти*

## *Bir muhabbat dostoni*

XIX аср охири — XX аср бошларида яшаб ижод этган шоир, тазкиранавис, табиб ва таржимон Табибий ҳаёти ва ижодий фаолияти Хева хонлигининг Россия томонидан босиб олиниши — Муҳаммад Раҳимхон соний — Феруз ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Шоир бор-йўғи қирқ икки йил умр кўрган бўлса ҳам баракали ижод қилган. Бизгача унинг беш шеърий девони, “Вомиқ ва Азро”, “Етти равза” ахлоқий-таълимий дostonлари, Фузулийдан таржималари, “Маждат уш-шуаро” тазкираси ва “Тарихи хонон” асарини етиб келган.

“Вомиқ ва Азро” дostonида севиғи, дўстлик, меҳр-оқибат, адолат каби инсоний фазилатлар улуғланади. Дoston сюжети қадимги юнон ривоятларидан озикланади.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” тазкирасида Вомиқ ва Азро нақлидаги дoston ҳақида қуйидаги маълумот келтирилади: “Кунларнинг бирида Хуросон подшоши Амир Абдулло ибн Тохир Нишопур шаҳридаги тахтида ўтираркан, нотаниш бир киши келиб унга сербезак китоб совға қилади. Амир ундан “Бу қандай китоб?” деб сўрайди. У киши

“Китобни донишмандлар шоҳ Ануширвон одилга атаб ёзганлар, бу ажойиб асар Вомиқ ва Азро ҳақидаги ривоятдур”, дея жавоб қайтаради. Амир Абдулло ғазабланиб: “Биз Куръони карим ва пайғамбарлар ҳақидаги ривоятлардан бошқа ҳеч қандай китобни ўқимаймиз. Сеҳр-жодуга тўлган бу каби китобларни оловга ташлан!” деб буюради.

Дастанлабки “Вомиқ ва Азро” асарининг тақдири шундай тугайди. Халқимиз мазкур дostonни “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Тоҳир ва Зухра” асарлари қаторида севиб ўқиган. Унинг форс, турк, уйғур ва ўзбекча шеърий ҳамда насрий вариантлари кенг тарқалган.

Хева хони Оллоқулихон 1834 йилда шоир Мағфурхўжага Зоҳир Кирмонийнинг сарой кутубхонасида сақланаётган форсий “Вомиқ ва Азро” дostonини ўзбек тилига ўгиришни топширади. Бу китоб наср ва назмда битилган йирик қадимий асар эди.

XX аср бошларида эса Муҳаммад Раҳимхон соний — Феруз “Вомиқ ва Азро” дostonини ўқиб чиқади. Дoston унга маъқул бўлади. У

сарой шоирларининг пешқадам вакили Аҳмаджон Табибийга шу мавзуда асар ёзишни топширади. Шу тариқа дostonнинг ўзбек тилидаги шеърӣй шакли дунёга келади. Табибий қаламига мансуб “Вомиқ ва Азро” дostonи тахминан 16200 мисра, яъни 81 бобдан иборат. Дostonда муҳаббат йўлида уч жуфт севишган — Вомиқ ва Азро, Осаф ва Шакардухт, Наим ва Хавронинг тортган азоб-укубатлари маҳорат билан тасвирланган. Пок муҳаббат дostonнинг бош мавзусига кўтарилади. Шунингдек, унда дўстлик, адолатпарварлик гоёлари ҳам илгари сурилади.

Дostonнинг бош қаҳрамони Вомиқ уч фазилат эгаси — вафодор ошиқ, жасоратли баҳодир ва адолатпарвар шоҳ сифатида гавдаланади, комил инсон даражасига кўтарилади. У севгилисига етишиш йўлида кўп машаққатларга дуч келади. Ошиқ Вомиқ ҳижрон азобиди қолган дўстларидан ҳам ёрдамни аямайди.

Вомиқ фазилатларининг сарчасмаси унинг болалиқда олган яхши тарбиясидир.

Сабо мамлақати подшоши Носиршоҳ ва унинг вазири Равшанроӣ ўғил кўради. Шоҳ ўғлига Вомиқ, вазир эса Осаф деб исм кўяди. Болалар ўн ёшга тўлган, шоҳ уларни сарой донишманди Муаббад ихтиёрига топширади. Дунёвий илмлардан сабоқ берган донишманд кези келиб шоҳдан болаларни имтиҳон қилишни сўрайди. Шоҳ уламою аёнларини йиғиб, Вомиқ билан Осафни имтиҳондан ўтказди. Муаббаднинг таълимидан мамнун бўлган шоҳ унга қимматбаҳо тўхфалар қилади. Шундан кейин Вомиқ билан Осаф жанг ва сипоҳийлик, овчилик санъати, камон отиш, найзобозлик хунари, мусиқа илми, шатранж ўйинидан таълим олади. Носиршоҳ ўғлининг камолидан қувониб, катта зиёфат беради. Зиёфатга ташриф буюрган Жобилсо мамлақати подшосининг қизи — паризод Азро сайр чоғи шаҳзода Вомиқни мутолаа билан бандлигида учратиб, уни севиб қолади. Малика юртига қайтиб борган, ўзининг суратини чиздириб, Сабо шоҳига совға қилиб жўнатади. Шоҳ Азронинг мақсадини англаб, суратни хазинасидаги бир сандиққа беркитади.

Отасининг вафотидан сўнг Вомиқ шоҳ хазинахонасидаги сирли сандиқни очади ва маликаниннг суратини кўриб, ошиқи беқарор бўлади.

Азро парилар авлодидан бўлиб, унинг отаси — Жобилсо шоҳи қизининг Вомиқни севишига қаршилиқ кўрсатади. Ҳатто яққаю ягона қизини зиндонга ташлайди. Аммо садоқатли Азро Вомиқ ишқидан воз кечмайди.

Дostonда гаройиб саргузаштлар, сеҳр-жоду, дев ва парилар ҳийласи, дуоибад каби унсурлар ҳам ўрнида қўлланган.

Азро ишқига мубтало бўлган Вомиқ салтанатни ташлаб, Жобилсога — машуқаси қошига боради. Қизнинг отаси унга қарши сеҳр-жоду ишлатади. Аммо Вомиқ устози Муаббад ўргатган илм кучи билан ҳийлани енғади. Ниҳоят, севишганлар висолга етишади.

Дostonда жўмардлик, фидоийлик, самимият, орият каби ҳислатларни юқори қўйиш орқали бош қаҳрамонларнинг сиймоси очиб берилади.

Табибий Вомиқ, Азро, Осаф, Саъд тимсоллари орқали комил инсон тимсолини гавдалантиришга муваффақ бўлган. Шунингдек, дostonда ўрни билан ибратомуз хулосалар билдиришга ҳаракат қилади. Табибий бадиий тасвир воситалари ва усулларидан усталик билан фойдаланган. Дoston Алишер Навоӣ асарларидан илҳомланиб ёзилгани, мумтоз шеърӣят анъаналарига ёндашиб янада бойитилганига гувоҳ бўламиз. Табибий “Вомиқ ва Азро” дostonини яратар экан, ўзбек тилининг гўзал шеърӣят тили эканини ўз ичоди мисолида яна бир қарра исботлаб берган. Тараққийпарвар шоирнинг “Вомиқ ва Азро” дostonи туркий адабий тил ва ёзма адабиёт раванқига салмоқли ҳисса кўшгани билан қимматлидир.

**Маърифат АҲМЕДОВА,**

*Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институтининг ўқитувчиси*

## *Jamiyatimizning nafis gullari*

Республикамызнинг катта-кичик бозорларида савдогар ёки харидор аёлларни учратиш мумкин: бирови сотади, бошқаси олади. Яқин-яқингача аёл кишининг бозор оралаб юриши айб ҳисобланмаса ҳам, лекин оммавий тус олмаган эди. Бозор иктисодиёти аёллар руҳияти-

ни ҳам ўзгартириб юборди. Бирок, ижтимоӣй ҳаёт фақат бозордан иборат эмас. Демак, аёллар фаолияти биргина бозор-ўчар билан чекланмайди. Буни мамлакатимизда рўй бераётган ўзгаришлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ҳозир аёллар самарали меҳнат қилаётган



соҳалар қамрови ниҳоятда кенгайиб кетган.

Айниқас, таълим-тарбия ва тиббий соҳа-сида хотин-қизлар фаол иштирок этмоқда. Хусусан, ўрта мактаблар билан касб-хунар ўкув юртлирида асосан хотин-қизлар меҳнат қил-моқда. Агар касб-хунар билим юртлирига қиз-лар тобора кўпроқ жалб этилаётганини ҳисоб-га олсак, муаллималарнинг бу соҳадаги фао-лияти табиий ҳолдек кўринади. Статистик маъ-лумотларга қараганда, ҳозир касб таълими со-ҳасида 9713 нафар педагог аёл меҳнат қиляп-ти. Улар умумий педагоглар миқдорининг 48,2 фоизини ташкил этади.

Кейинги пайтларда хотин-қизлар сарта-рошлик, ҳамшира, сотувчилик, банк ходима-си каби касбларга кўпроқ қизиқяпти. Илгари бундай касблар билан асосан Оврупо милла-тига мансуб аёллар шугулланишарди: муста-қилликдан сўнг ўзбек хотин-қизлари ҳам иж-тимой турмушга фаол аралаша бошлагани-ни кузатиш мумкин.

Биз бозор иқтисодиёти шароитида аёллар фаоллигини оширишнинг самарадор усулла-рини аниқлаш мақсадида Фаргона водийси ҳудудларида ижтимоий сўровлар ва амалий кузатишлар ўтказдик. Натижада куйидаги ху-лосаларга келинди:

1. Сухбат. Бу усул энг оммавий, қулай бўлиб, мутахассис-социолог (ёки психолог, раҳбар ва ҳоказолар) ёрдамида аёлларнинг фаоллик даражаси, қизиқишлари, иқтисодий,

маънавий, малакавий имкониятлари аниқла-ниши мумкин. Бунинг учун суҳбат мавзуси ол-диндан белгиланиб, мақсад ва муаммолар аниқ бўлиши талаб этилади. Бундан ташқари, ауди-ториянинг ёш хусусиятлари, турмуш тарзи, оиласи, руҳияти, ҳудуднинг ўзига хос томон-лари ҳам ҳисобга олиниши керак.

2. Маъруза. Бундай усул касбий, интел-лектуал, мақсадли бириккан гуруҳларга нис-батан қўлланиши тавсия этилади. Маърузачи малакали мутахассис, яхши нотик, кузатувчан руҳиятшунос бўлиши лозим.

3. Хотин-қизлар қатнашадиган кўрсатув ва тадбирлар. Масалан, рассомлар кўрғазмаси, янги либослар намоиши, янги маҳсулотлар кўриги, ҳар хил кўрик-танловлар (“Иил ўқитув-чиси”, “Гўзаллик конкурси”, “Зукколар ва чақ-қонлар” мусобақаси каби) ташкил этилади.

Хуллас, бозор иқтисодиёти шароитида хотин-қизлар фақат тор маънодаги бозор-ўчар, рўзгор ва тирикчилик ташвишлари билан ўра-лашиб қолмаслиги учун ижтимоий ҳаётнинг му-ҳим соҳаларига сидқидилдан жалб этилиши керак. Шундагина аёллар огир меҳнатдан хал-ос этилади. Улар жамиятимизнинг нафис гул-лари каби ардоқланишга ҳақлидир.

**Турғуной ЭГАМБЕРДИЕВА,**

*Фаргона Давлат университетининг  
ўқитувчиси*

## *Taraqқиёт va ayollar huquqi*

Ўтган юз йил мобайнида инсоният тарақ-қиётида бир қанча соҳаларда инқилобий ўзга-ришлар юз берди. Улардан бири — хотин-қиз-ларнинг сиёсат майдонида чиқишидир. Бунинг натижасида аёллар билан боғлиқ муаммолар инсоният тараққиётининг глобал масалалари қаторидан ўрин олди.

Тарихдан маълумки, жаҳонда аёллар эркак-лар билан сиёсий ҳуқуқ тенглигига эга бўлиш йўлида узоқ йиллар кураш олиб борган. Ма-салан, 1896 йилда энг ривожланган демокра-тик давлатлардан бири — АҚШнинг тўрт шта-тида хотин-қизларнинг сайлаш ҳуқуқи қонуний тан олинган бўлса-да, бошқа штатларда фа-қат 1926 йилга келиб у қўлга киритилган. Янги Зеландияда эса 1893 йилда сайлаш ҳуқуқи эришилган, бироқ орадан қарийб 40 йил ўтган-дан кейин — 1933 йилда биргина аёл мамла-кат парламентида аъзо бўла олган, холос. Жа-

ҳоннинг бошқа етакчи давлатларида ҳам хотин-қизлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи эга бўлган. Масалан, Норвегияда 1906 йил, Фин-ландияда 1907 йил, Англия ва Германияда 1918 йил, Испанияда 1932, Франция, Япония, Ита-лияда эса 1945 йилга келиб улар сайловлар-да иштирок эта бошлаган. Сўнгги йилларда дунёнинг қатор мамлакатларида Индира Ган-ди, Маргарет Тэтчер, Беназир Бхутто, Тансу Чиллер, Мадлен Олбрайт каби аёллар эркак-лар билан сиёсий ҳуқуқ тенглигига эришиб, ҳатто ҳокимиятда юқори лавозимларни эгал-лагани маълум. Аммо бу — хотин-қизлар иж-тимоий-сиёсий куч сифатида ҳақиқий ҳуқуқ тенглигини қўлга киритди дегани эмас. Ҳозирги вақтда кўпгина мамлакатларда асо-сий қарорлар қабул қилишда хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли, тенг шерик си-фатида иштирок этишига тўлиқ эришилгани



йўқ. Демак, давлатнинг асосий қонунига аёл ва эркак тенг ҳуқуқлилиги тўғрисидаги нормалар киритилишининг ўзи кифоя эмас. Ҳокимият тузилмалари бу нормаларни номигагина қўллаб-қувватлаш билан чекланмай, унинг самарали ижро этилиш механизмини ҳам ишлаб чиқиши зарур.

Социологик тадқиқотлар натижасига кўра, ижобий маънодаги амалий консерватизм — хотин-қизларга хос хусусият. Жумладан, аёлларнинг жамиятдаги маънавий, маданий, ахлоқий кадриятларни, миллий аънаналарни асраш ва авлоддан-авлодга етказиш борасидаги хизмати айнан амалий консерватизмнинг белгиларидан бири ҳисобланади. Зеро, у жамиятдаги мувозанатни сақлаш имкониятини беради.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида ривожланаётган мамлакатларда парламентар демократия ва умумий сайлов ҳуқуқи билан бир қаторда хотин-қизлар муаммоларига эътибор кучайди. Жумладан, Марказий Осиёдаги мустақил республикаларда ҳам айнан шу жараён кузатилди. Истиқлолнинг дастлабки йилларида хотин-қизларнинг жамиятдаги мақомига бевосита таъсир кўрсатадиган иккита умумий масала бу минтақадаги давлатларни бирлаштириб турарди. Биринчидан, собиқ Иттифок давлатларида квота тизими асосидаги вакилликка барҳам берилиши хотин-қизларнинг ҳам миллий, ҳам маҳаллий миқёсдаги лавозимларга сайланиш даражасининг муайян миқдорда пасайишига олиб келди.

Иккинчидан, мавжуд иқтисодий тизимни таркибий жиҳатдан қайта қуришга киришиш иқтисодий ўсишнинг бир қадар пасайишига ва хотин-қизларни иш билан таъминлайдиган корхоналардаги иш ўринларининг қисқаришига олиб келди. Бу ҳолат хотин-қизлар орасида ишсизликнинг кўпайишига, турмуш даражаси ва хизмат кўрсатиш тизими кўрсаткичларининг тушиб кетишига сабаб бўлди.

Ана шундай шароитда янги суверен дав-

лат — Ўзбекистон қандай йўл тутди? Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар ва демократлаштириш жараёнлари умуминсоний кадриятларга амал қилиш, миллий, жинсий ва бошқа хусусиятларга кўра устунлик бериш ёки камситишга йўл қўймасликка қаратилган. Бироқ бугунги кунда жамиятда муайян мавқени эгаллаш борасида жинслараро номутаносиблик ҳолатлари мавжуд.

Сиёсий фаоллик аёлларга, оилага, халққа ва жамиятга нима беради? Бундан наф борми? Албатта, наф бор. Сиёсий фаоллик аввало аёлларнинг ўзига керак. Сиёсат аёлни маънавий жиҳатдан ўстиради, камол топтиради.

Қолаверса, аёл табиатан — насл давомчиси. Табиийки, у ўз наслининг тинчлик-хотиржамлигини ўйлаб, сиёсий осойишталикка, миллатлараро тотувликка кўпроқ интилади. Баъзи Фарб давлатларида аёлларнинг мудофаа, ташқи ишлар вазири этиб тайинланиши бежиз бўлмас керак.

Бугунги кунда жамият ва давлат тизимининг барча бўғинларида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги масаласига ана шу тарзда ёндашилса, айни муддао бўлар эди. Аввало, жишилар онгидаги хотин-қизларнинг оилавий ҳамда ижтимоий-сиёсий мавқеи билан боғлиқ салбий этник стереотипларга ва эскича қарашларга барҳам бериш зарур. Бунинг учун жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим ўрин тутадиган оммавий ахборот воситалари, давлат ва жамоат ташкилотлари, таълим муассасалари, нодавлат ташкилотлар ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг бу борадаги фаолияти мувофиқлаштирилиши ана шу масаланинг оқилона ҳал этилишига қаратилиши лозим.

**Саида Жўраева,**

*Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги  
Давлат ва жамият қурилиши академияси  
тадқиқотчиси*

## *Ekologik tarbiya*

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятини ташвишлантираётган умумбашарий муаммолардан бири экология муаммоси экани ҳеч кимга сир эмас. Ҳозир дунёнинг юздан зиёд давлатида ўн мингдан ортиқ олим турли экологик масалалар билан шуғулланаётганининг ўзиёқ бу му-

аммонинг нақадар долзарблигини кўрсатиб турибди. Бу муаммо инсониятнинг ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолмоқда, десак, асло муболаға бўлмайди. Ўзингиз ўйланг, 2000 йилда аҳоли сони дунё миқёсида 6 миллиард 100 миллион кишини ташкил этган бўлса, 2040 йилга бориб

бу кўрсаткич 10 миллиардга етиши кутилмоқда. Биргина Ўзбекистонда аҳоли сони йилига 450 минг кишига кўпаймоқда. Бундай кескин кўпайиш, ҳақиқатан ҳам, табиатни асраб-авайлаш, унинг бойликларидан инсон эҳтиёжлари учун оқилона фойдаланишни гоёат муҳим масалага айлантиради.

Профессор Саид Мамашоев айтганидек, фақат табиат билан уйғунлашган ҳаёт, унинг қонуниятларига мувофиқ келадиган фаолият, инсон ва табиатнинг диалектик бирлиги ва келгуси тараққиёт ривожини таъминлай олади. Табиат ва жамиятнинг узвий боғлиқлиги инсониятни азал-азалдан табиатни чуқур ўрганишга, ундан унумли фойдаланишга ундаб келган.

Бу борада асрлар давомида ҳар қайси жамиятда ўзига хос қадриятлар шаклланган. Жумладан, бизнинг заминимизда ҳам. Агар 2700 йиллик тарихга эга бўлган "Авесто" китобини варақлайдиган бўлсак, бунга тўлиқ ишонч ҳосил қиламиз. Халқимизнинг ерга, сувга, ҳавога, бутун мавжудотга бўлган оқилона муносабати ва бугунги кунда ҳам давом этиб келадиган урф-одатларининг кўпчилигига "Авесто" яратилган замонларда асос солинган.

Маълумки, ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб Фарбда олимлар табиий муҳитни химоя қилиш, экология масалаларини ҳал этиш кечиктириб бўлмас масала экани тўғрисида бонг уришга киришган эди. Уларнинг илмий ишларида ўша пайтлардаёқ келгусида тоза ичимлик суви танқислиги вужудга келиши, дарё, денгиз, океан сувлари ҳаддан зиёд ифлосланиб кетиши ҳақида дунё жамоатчилиги огоҳлантирилган, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш учун қўриқхоналар ташкил этиш, борларини кенгайтириш каби гоёат илгарилар сурилган эди. Маиший чиқиндилар билан атроф-муҳитни ифлослантиришнинг олдини олиш учун уларни тубдан қайта ишлаш бўйича дастурлар ҳам ишлаб чиқилган. Ўтган давр мобайнида Рим клуби каби нуфузли халқаро тузилмалар, "яшиллар" ҳаракати деб ном олган табиатни муҳофаза қилиш ташкилотлари жамоатчилик ўртасида кенг қўламли тушунтириш ишлари олиб борди. Ана шундай сайёҳ-ҳаракатлар натижаси ўлароқ ерга ишлов бериш, ер ости бойликларини қазиб олиш ва қайта ишлаш, завод-фабрикалардан чиқадиган газларни тозалаш борасида замонавий техника ва технологиялар ишлаб чиқарилди. Чиқиндиларни қайта ишлаш заводлари ишга туширилди. Табиатга бундай оқилона ёндашув аксарият Фарб давлатларини иқтисодий юксалишга, маънавий камолотга олиб келди.

Лекин, афсуски, дунёнинг ҳамма жойида ҳам шундай ҳолат кузатилгани йўқ. Айниқса, собиқ Иттифоқ ҳудудида ўша пайтларда табиатга зўравонларча муносабат давом этаверди. Ҳатто мактабларда ҳам табиатни асраш ҳақида эмас, уни шафқатсизларча ўзлаштириш ҳақида таълим берилар эди. Бунда табиатга муносабат борасида шўроча мафкура тимсоли бўлган Мичуриннинг "Биз табиатдан инъом-эҳсон кутиб тура олмаймиз, ундан ундириб олиш — бизнинг вазифамиздир" деган шioriга асосланилар эди. Айнан ана шундай гоёат руҳида вояга етган авлод кейинчалик табиат қонуниятлари билан ҳисоблашмасдан Турксиб, Байкал Амур магистрали, ўнлаб атом станцияси ва ядро полигонларини қурди. Бунинг натижасида экологик хатар ҳамма жойда, жумладан, бизнинг минтақамизда ҳам кучайди. Уран чиқиндилари Қирғизистон ҳудудидаги кучли сел келганда ювиб кетиши мумкин бўлган Мойлисув дарёси қирғоқларига кўмилган. Тожикистондаги алюмин заводи экологик оқибатлари ўйланмай қурилган, юртимиздаги серҳосил боғлар, узумзорлар бузилиб, бепоён пахтазорларга айлантирилгани, пахта яккахокимлиги вужудга келгани бунинг далилидир. Ерни кўп сўғориш натижасида намлик микдори ошиб кетди. Аслида бир гектар ҳосилдор ерда 3,35 миллиард микро-организм бўлиши лозим. Мустабид тузум даврида уларнинг сони камайиб, тупроқ таркиби бузилди. Энг ачинарлиси — бутун минтақамизда табиий мувозанатни сақлаб турган Орол денгизи қурий бошлади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, маънавиятимиз, иқтисодиятимиз, сиёсатимизда бўлгани каби, экология борасида ҳам катта ўзгаришлар юз бера бошлади. Аввало, бу соҳадаги қонунчилик ишлари замон талаблари асосида қайта кўриб чиқилди. 1992 йил 9 декабрда "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги янги Қонун қабул қилинди. Бу масала Конституциямизда ҳам, хусусан, унинг 55-моддасида алоҳида акс эттирилди. Унда жумладан, шундай дейилади: "Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот ҳамда бошқа табиий захиралар умумминлий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир".

Бугунги кунда мамлакатимизда ер ўз эгасини топиб бормоқда, унга бўлган муносабат ўзгармоқда. Пахта яккахокимлигига барҳам берилиб, боғ-роғларимиз тикланмоқда. Табиий бойликларимизни асраб-авайлаш, ичимлик суви тежаш, ҳаво тозаланиши асраш, ер ости бойликларимиздан энг замонавий техникалар



ёрдамида, исрофгарчиликка йўл қўймасдан фойдаланиш мақсадида юртимизда атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий захиралардан фойдаланишнинг 2005 йилгача бўлган давлат дастури ишлаб чиқилди. Айниқса, соғлом авлод тарбиясида экология масалаларига катта аҳамият берилмоқда.

Шу боис жамиятимизда экологик тарбия соғлом авлод тарбиясининг таркибий қисми сифатида олиб борилмоқда. Чунки болаликдан оқ табиатга ошно бўлиш, унинг гўзалликларидан эстетик завқ олиб яшаш, унинг сирларидан воқиф бўлиш ёш авлод тафаккурини, маънавий дунёсини юксалтиради, унинг қалбида эзгу туйғу ва фазилатларни камол топтиради.

Ўзингиз тасаввур қилинг, умрида капалак кувмаган, оёғи тонгги шабнамда ҳўл бўлмаган, болариларнинг гулдан гулга қўнганини кўриб завқланмаган, тоза сувли сойларда ғўжгон ўйнаган балиқларни кўрмаган бола табиат ҳақида нимани тасаввур қиладию уни асраш деганда нимани тушунади? Тўрт бетон-девор, тигиз машиналар тўла кўчаю куюқ тутун қоплаган осмондан бошқа нарсани билмаган, шахарнинг ёзилган-ёзилмаган қоидаларига риоя қилиб яшаётган бола “экология” тушунчасини, у билан боғлиқ муаммоларни сизу биздан яхшироқ билиши мумкин. Аммо унинг қалбида табиатга нисбатан меҳр етарли бўлармикан? Турли-туман ўйинчоқлар билан уйини музейга айлантирган ота йилда бир

мартагина жигарбандини табиат қўйнига олиб чиқса, унинг қалбини ҳақиқий мўъжиза, ҳақиқий гўзаллик билан ошно этган бўлади.

Агар масаланинг мана шундай ҳаётий жиҳатларини инobatга оладиган бўлсак, экологик тарбия борасида, бизнингча, қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Аввало, ёшларга жамият ва табиат, экология ва соғлом авлод тарбияси чамбарчас боғлиқ эканини доимий тушунтириб бориш зарур. Токи улар табиат билан боғлиқ ҳар қандай ишни амалга оширишдан олдин табиий муҳитга зарар етказмайдиган усулларни танлашни ўргансин. Бунда эколог олимлар, файласуфлар, шоир ва ёзувчилар, тегишли мутахассислар, табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси аъзолари билан суҳбатлар ўтказиш, “Табиий муҳит ва соғлом авлод”, “Она табиат — бебаҳо бойлигимиз” каби мавзуларда баҳслар уюштириш, табиат бағрига турли экскурсиялар ташкил қилиш яхши самара беради.

Бир сўз билан айтганда, экологик тарбия тўғри йўлга қўйилса, табиатга муносабат бутун жамият миқёсида янгича тус олиб, охири-оқибатда иқтисодий юксалишга сабаб бўлади. Халқимизнинг пировард мақсадлари ҳам айнан шуни талаб этади.

**Нурали НАЗАРОВ,**

*Иброҳим Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг аспиранти*

## *Gar odamsen, muhabbat ixtiyor et!*

Муҳаббат — инсонга хос энг олий туйғу-дир. Бундай туйғу ўзаро руҳий-маънавий мойиллик, қизиқиш, талпиниш ёки инсоннинг табиатга, ҳаётга ошuftталиги, ҳайрати натижа-сида туғилади. Муҳаббат инсонгагина хосдир, деган қараш мавжуд. Бу ҳақда ўзбек мумтоз шоираси Нодира шундай дейди:

*Муҳаббатсиз киши — одам эмасдур,  
Гар одамсен, муҳаббат ихтиёр эт.*

Халқимизда “Ишқсиз — эшак, дардсиз — кесак” деган нақл бор. Бу ибора муҳаббат аввало инсонга хослигини, қолаверса, муҳаббатсиз яшаган одамнинг ҳайвондан фарқ қилмас-

лигини, инсон шахсиятини муҳаббат кечинмалари безашини таъкидлайди.

Лекин, четдан холис кузатилса, муҳаббат ҳайвонот дунёсига ҳам тааллуқлидай туюлади.

Ҳайвонот оламига хос бўлган муҳаббат туйғуси, инстинкт — сезги ҳолатидагина мавжудлиги фанда исботланган. Муҳаббат — ҳайвонот дунёсида ўта бирёқлама йўсинда зухур топади. Ҳар бир ҳайвонда нафс кучли. Улар ўз нафси йўлида гоҳида ҳатто боласини ҳам аямайди.

Одам — олий даражадаги мавжудот. У дунёни ақл-идрок билан англайди. Борлиқ унда оқилона ҳис-туйғулар, кечинмалар уй-



готади. Жумладан, унинг кўнглидаги меҳр-муҳаббат туйғуси ҳам чуқур маънавий асосларга таянган.

Алишер Навоий Оллоҳ борлиқни яратди, яратганлари орасида инсонни энг олий мавжудот қилиб яратди, дейди:

*Барчасини гарчи латиф айладинг,  
Барчадин инсонни шариф айладинг.*

Инсон қалбига муҳаббат бегона экан, ундай одам, Нодира ибораси билан айтганда, “одам эмас”, балки ҳайвонга яқиндир. Бундай одамнинг нафақат ақл-идроки, балки кўнгли ҳам нафс домига қул. Ушандай бадбин кимсалар тўғрисида мумтоз турк шоири Юнус Эмро шундай ёзади:

*Кўнгли кўзинг — нафсу ҳаво,  
Ишқ найласин сенинг ила.*

Демак, кўнгли кўзини нафсу ҳаво эгаллаган кишида ишқ-муҳаббатнинг учқуни ҳам бўлмайди.

Киши табиат яратган гўзал қиёфа ва кўркем инсоний хусусиятлар уйғунлигига ошуфта бўлади.

Инсондаги ички ва ташқи дунё — сурат ва сийратнинг уйғунлиги муҳаббатни уйғотадиган омилдир.

Борлиқ, ҳаёт ўзига оқилона муносабатни талаб қилади. Бир дарахтни кессак, ўрнига икита ниҳол экмоғимиз, ерга, ҳавога, сувга, табиатга оқилона муносабатда бўлишимиз, борлиқни йўқ қилиш эмас, балки уни яшнатишимиз лозим. Бу — тириклик ва келажак олдидаги бурчимиздир. Борлиқни кўнгли кўзи билан кўриш, олам ва одам руҳиятини англамоқ, унга меҳр-муҳаббат билан ёндашмоқ керак.

Дунёни — меҳр-муҳаббат қутқаради. Чунки гўзалликка баднафслик билан ҳам, юксак муҳаббат билан ҳам муносабатда бўлиш мумкин. Бу энди инсон шахсига, сиз билан бизга боғлиқ.

**Сабоҳат ЎРУНОВА,**

*Ўзбекистон Миллий университетининг  
аспиранти*

## *Tiriklik timsoli*

Ранг ўзи нима? Кўз олдимизда беихтиёр камалакнинг етти хил жилоси намоён бўлади. Томчида қуёш акс этганидек, камалак ранглари ҳам унда жилваланади, сабаби ёруғлик нури тармоқланиб, қизил, тўқ-сарик, сарик, яшил, ҳаворанг, кўк ва бинафша ранглари туркумини ҳосил қилади. Демак, камалак ранглари оқ нур ҳосиласидир.

Ҳаётнинг қизиқарлиги ҳам унинг рангбаранг эканида. Тасаввур қилинг, бу ёруғ оламда фақатгина оқ ва қора ранглари ҳукмрон бўлганида, ҳаёт жозибасиз ва зерикарли бўлар эди. Шундай экан, ранглари тириклик тимсоли десак янглишмаймиз.

Рассомлар турфа ранглари воситасида ўз фикри, ҳис-туйғуларини нозик тарзда ифода қилади. Миллий рангтаъбиримизни рангсиз тасаввур этиб бўлмайди, албатта. Зеро, ранг — нафис санъатнинг жони, бадиий асарнинг ҳиссий, маънавий таъсирини таъминлайдиган воситадир. Мусаввир асосан беш ё олти хил рангдан фойдаланади, бу асарга яна ҳам кўпроқ жилвагарлик бағишлайди. Боз устига, рассом ҳар гал қандайдир бир ранг асосида

ўзига хос колорит яратади. У ранг, чизик, сюжетни моҳирлик билан ўзлаштирган ҳолда, санъат анъаналарининг изчил давомчиси бўлиб қолади. Шу билан бирга, рангни замонавий тасаввур ва бадиий ечимлар асосида ифода этувчи ижодкор сифатида намоён бўлади. XX аср миллий миниатюра санъатининг янги (монументал) йўналишига асос солган рассом Ч.Аҳмаров ўзининг чизиклар мукаммаллигига эришган деворий расмларида нилий, бинафша, пушти ва новвот, карам баргига монанд ранглари ва уларнинг тусларидан, яъни ўзбек каштачилари, кулоллари ишлатган ранглاردан ўринли фойдаланган.

Ранглари талқинида иссиқ ва совуқ рангларининг галма-гал келиши кузатилади. Бундай тасвирнинг колоритдаги шартлилиги миниатюрада ҳам мавжуд. Бунда хроматик ва ахроматик рангларининг товланиши, тўйингани ва ёруғлиги каби шартлар узвий боғлиқдир. Рангларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида Э. Делакруа “Менга кўчадаги лойни берингли, мен ундан аёл терисининг нафис рангини тайёрлаб берман”, деган эди. Ранглари

мутаносиблиги ва нозиклиги рангтасвирда айниқса муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, ранг перспективаси алоҳида ҳолдаги бўёқлар рангининг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди. Яшил ва ҳаворанг яримсояда кучаяди, оқ, қизил ва сариқ ранг эса ёруғликда равшанлашади.

Маълумки, Берлин шаҳрида жаҳонда ягона ҳисобланган Баухауз рангшунослик институти бор. Унда машҳур рангшунос олим И. Иттен талабаларга “колористика муаммолари” йўналишида таълим берган. Унинг бу борадаги тажриба ва хулосалари “Ранг санъати” китобида баён этилган. Унда жумладан, буюк инглиз олими Исаак Ньютон куёш нурларини призма орқали тарқатиш йўли билан етти рангдан иборат спектр доирасини кашф этгани ва уни математик усулда исботлаб бергани тўғрисида қизиқарли маълумот келтирилган. Эътиборли жиҳати шундаки, хроматик, яъни спектрал ранглар инсон руҳияти, сезги ва ҳиссиётига таъсир кўрсатади.

Олимларнинг аниқлашича, одамнинг кўзи 200 та рангни фарқлай олар экан. Биз қизил, кўк, сариқ рангларни аралаштириб, мураккаб рангларни ҳосил қиламиз.

Ранг бирор жисмининг узоқ-яқинлиги, иссиқ-совуқлиги, хўл-қуруқлиги, қаттиқ ёки юмшоқлигини ҳис этишимизга ёрдам беради. Иссиқ ранг (қизил, сариқ) ёрдамида “совуққон” кишини “иситиш” ёки совуқ ранг (кўк, яшил) ёрдамида “қизиққон” кишини “совутиш” мумкин. Қолаверса, ҳар кимнинг ёқтирган ранги бўлади. Аммо инсоннинг ранг шкаласи бутун умри давомида ўзгариб бориши ҳам маълум. Ёш болалар қувноқ рангларни хуш кўради. Ёш ўтган сайин ёрқин сержило ранглар ўрнини юмшоқ, нозик ранглар эгаллайди. Бундан ташқари, одамнинг руҳий ҳолати ёки кайфияти, соғлигининг ёмонлашуви билан унинг рангга муносабати ўртасида узвий алоқадор-

лик мавжуд. Масалан, бемор кишининг кўзига аввал тўқ-қизил тўқ-сариқ бўлиб кўринмайди. Ҳақиқатдан ҳам, ҳар қандай ранг ҳиссиётимизга ўзгача таъсир этади. Қизил ранг илиқликни ҳис этишга чорлайди, кайфиятни кўтарди, лекин тез чарчатади, қон босимини кўтариб юборади. Сариқ ранг кўз нурининг кучайиши ва асаб тизимининг мустаҳкамланишига хизмат қилади; у энг қувноқ ранг саналади. Яшил ранг тинчлантиради, қон босимини мувозанатга келтиради ва шу боис энг ёқимли ранг ҳисобланади. Шунингдек, кулранг ҳам асабни тинчлантирувчи, одамнинг кўнглига таскин берувчи хусусиятга эга.

Амалиётда, айниқса, бинокорликда инсоннинг рангга нисбатан руҳий муносабати ҳисобга олиниши лозим. Касалхоналарнинг тўлиқ оппоқ рангга бўялиши унчалик мақсадга мувофиқ эмас. Касалликнинг турига қараб, бино деворлари оч-яшил ёки оч-сариқ, шифтлари оч-мовий рангга бўялгани маъқул. Турар-жой биноларини пардозлаш ишларида ҳам бу талаблар эътиборга олинмоғи даркор. Жумладан, жамоат бинолари, таълим-тарбия муассасалари ва sanoat корхоналарида ҳам иш жойини тўғри жиҳозлаш ва қулайликлар яратишда рангнинг аҳамияти беқиёсдир. Биргина мисол. Рангшунос олим, профессор Л.К.Абрамов маслаҳати билан дастлаб сур рангга бўялган Россиянинг “Электросила” заводи қувноқ ва ёрқин рангларга қайтадан бўяб чиқилган. Натижада корхонадаги меҳнат унмдорлиги ва самарадорлиги қисқа муддатда сезиларли даражада ўсган. Бу ҳол sanoat эстетикаси ва ранг динамикасининг узвий боғлиқ эканидан далolat беради.

**Дилшода СУЛТОНОВА,**

Самарқанд давлат Архитектура-қурилиш институтининг аспиранти

## *Jxtilofdan — ixtilotga*

Бошқа тасаввуф тариқатлари сингари, нақшбандия ўз тараққиётининг илк босқичларида (XII — XIV асрлар) замон ҳукмдорлари билан муносабатда бўлмаган. Бу ҳол Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318 — 1389) даврида ҳам давом этган.

Кейинроқ, XV асрнинг иккинчи ярмида нақшбандия тариқатига пешволик қилган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404 — 1490) тариқатнинг ҳукмдорларга бўлган муносабатини тубдан ўзгартириб юборди. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорларга нисбатан тулган мавқеини муҳолафат-



дан мусолаҳатга ўтиш маъносида баҳолаш мумкин. Бошқача айтганда, бу даврда нақшбандия пешволари тариқат билан давлат орасида мавжуд тушунмовчилик ва жудодикдан воз кечишга, ҳукмдорлар билан муносабат ўрнатишга интилади. Нақшбандияга доир манбалар, жумладан, Маҳдуми Аъзам Даҳбедий Косонийнинг (1461—1542) “Танбиҳ ус-салотин” рисоласида Хожа Аҳрор туфайли тариқат ва давлатдорлар ўртасида юзага келган янги муносабат *ихтилот* сўзи билан ифодаланган. Бу сўз тариқат аҳлининг давлатдорлар билан янги ижобий муносабатини англатиб, у *борди-келди*, *мулоқот*, *суҳбат*, *машварат*, *маслаҳат*, *келишиш*, *ҳамкорлик* ва бошқа шунга ўхшаш маъноларда ишлатилган. Чиндан ҳам, Хожа Аҳрор давлатдорлар билан ўрнатган *ихтилот*, умуман, нақшбандиянинг сиёсатга муносабат масаласида янгича ёндашув сифатида тариқатга янги мавқе эгаллаш имконини берди. Шу туфайли тариқат тарихида жуда катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган туб ўзгариш содир бўлди. Бу бир ижобий ҳодиса, аниқроғи, ислохотчилик тадбири эди.

“Танбиҳ ус-салотин”да Хожа Аҳрор вафотидан кейин, XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда нақшбандия тариқатида раҳнаомлик қилган Маҳдуми Аъзам, тариқатнинг ривожини подшоҳларнинг унга хайрихоҳона муносабатига боғлиқ, деган фикрни қайта-қайта такрорлайди: “Аммо, эй толиби содиқ, шуни билгилки, агар замон подшоҳлари уларга ва уларнинг тариқатига мухлису муътақид, уларга мададор ва ёрдамчи бўлсалар, бу олий тоифа (*нақшбандийлар* — **С.С.**) ул вақтда бу шариф нисбат (*тариқат* — **С.С.**) билан шуғулланиб, уни ривожлантира оладилар. Акс ҳолда, жуда мушкул бўлади” (*Маҳдуми Аъзам Даҳбедий. Танбиҳ ус-салотин. Самарқанд, 1994 йил, 35-бет*).

Хожа Аҳрор подшоҳларнинг хайрихоҳлиги ва мадади туфайли тариқат ривожланади, солиқларнинг эркин фаолият олиб бориши учун қулай шароит яратилади, деган хулосага келган ва уни Маҳдуми Аъзамга, тариқатнинг ўзидан кейинги пешволарига мерос қолдирган. Маҳдуми Аъзамда бунга ишора ҳам бор: “Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор қуддуса сиррихудан нақл қилибдурларким, ул зотнинг ёшлик пайтларида нисбати шарифлари туфайли бир воқеани (тушларида) кўрибдурларким, гўё ҳазрати пайғамбар саллаллоҳу алайҳи вассаллам ул кишини ўзларининг муборак орқаларига кўтариб, Шошдаги (Тошкент) Мавлоно Абубакр Каффол Шошийнинг нурга тўлган мазорлари ёнидаги тепаликка чиқардилар. Бу тушнинг таъбирини чунон айтдиларким, Муҳаммад пайғамбар саллаллоҳу алайҳи вассаллам шариат

ва тариқатларининг ривожини ул киши (Хожа Аҳрор) орқали вужудга келар экан. Яна ул зот айтган эканларки: “Шунча мулоҳаза қилдим, подшоҳлар мадади, кўмагисиз ҳеч натижага эришиш мумкин эмас, демакки, Ҳақ субҳона ва тооло мени подшоҳлар билан *ихтилот* қилишга масъул қилди”.

Демак, Хожа Аҳрор Тошкентда яшаган даври, яъни ёшлигидаёқ тариқат ривожини учун подшоҳлар билан яхши муносабат қилиш зарурлигини англаган. Аслида, шу ниятни рўёбга чиқариш мақсадида темурий ҳукмдорлар билан яқиндан алоқа боғлашга камарбаста бўлган.

Маҳдуми Аъзам мазкур рисоласида Хожа Аҳрорнинг подшоҳлар мададисиз тариқат фаолиятини ривожлантириш мумкин эмаслиги ҳақидаги хулосасини изоҳлаб, аксарият одамлар поднонлиги ва жоҳиллиги боис ушбу тоифа завқу ҳолига мункир бўлиб, уларни ҳаммаша тақфир ва инкор этиб, ташвишга солиб келганлар, деб ёзади. Аммо подшоҳлар бу тоифага мухлис ва эътиқодманд бўлсалар, мункирлар ҳеч бир зиёнли иш қила олмайди. Бордию подшоҳлар бу тоифага эътиқодсиз бўлсалар, мункирлар тариқат аҳлига кўп ёмонликлар келурлар. Муаллиф нақшбандия тарихидан қилувиб чиқиб, бу тоифанинг кўп азият чеккани, таъқибларга дуч келганини такидлаган. Бироқ бу ҳодисалар боисини у фақат мункирларнинг “завқу ҳолини тушунмаганлиги” билан изоҳлаган. Ваҳоланки, Хожа Аҳрор сулукнинг зарур даражада ривожланмагани, кенг ёйилмаганининг асосий сабабини англаб етган, шунинг учун тариқат ва давлат ўртасидаги низо ва келишмовчиликни бартараф этишга бел боғлаб, бор куч-ғайрати, фаолиятини ана шу тўсиқни олиб ташлашга, ҳукмдорлар билан яқинлашиш, “*ихтилот*” йўлини тутиш, мураса ва ҳамкорлик қилишга сарфлаган.

Тариқатнинг Хожа Аҳрор томонидан ишлаб чиқилган янги стратегик йўли, унинг давлатдорлар билан келишиш, сулҳ-салоҳга боришга асосланган сиёсати тариқат билан давлат ўртасида оқилона муносабат ўрнатишга қаратилган эди. Бинобарин, *ихтилот* йўли фақат шариат ва тариқат ривожига кенг йўл очиб беришдан иборат бўлмаган. Хожа Аҳрорнинг *ихтилот* йўлига ўтиши, айниқса, бу тоифа учун мафаатли эди. Нақшбандиянинг инсонпарварлик таълимоти руҳида улғайган, ҳаммаша фақир-бечоралар ғами билан яшаган улуг шайх подшо ва бошқа давлат арбоблари билан суҳбат орқали уларни адолат ва фуқаропарварликка чорлаган, ҳукмдорлар қалбида инсонпарварлик туйғусини уйғотиш, фуқароларга адл-инсоф билан ёндашиш лозимлигини уқтирган.



Нақшбандиянинг Хожа Ахрордан кейин деярли ҳамма намояндалари ихтилот шиорига амал қилган. Манбалар буни тўлиқ тасдиқлайди. Бироқ, улар Хожа Ахрор ўз олдига қўйган ва рўёбга чиқарган олижаноб мақсадга интилганми? Бу саволга нақшбандиянинг

кейинги даврлари тарихини синчиклаб ўрганиш орқалигина жавоб топиш мумкин.

**Садри САЪДИЕВ,**

филология фанлари доктори, Самарқанд  
Давлат университетининг профессори

## *Sho'rolar chorizmning davomchisi edimi?*

Ҳар бир миллатнинг тарихда ўз ўрни ва хизмати бўлади. Аммо Шўро сиёсатдонлари бошқа халқларнинг тарих олдига хизматини мудом рус халқи фойдасига ҳал қилиб келган.

Уша давр тарихчи ва назариячилари чоризм томонидан Туркистоннинг босиб олинишини инкор этар экан, бу билан ўзлари олиб бораётган сиёсатнинг туб моҳиятини ҳам яширишга уринган. Ваҳоланки, мустамлака сиёсатининг мафкуравий шаклда давом эттирилгани мустақиллик йилларида ошқора айтиладиган бўлди. Шўро мафкурачилари Ўрта Осиёнинг босиб олинишини “қўшиб олиш” дея ҳаспўшлар экан, чоризм босқинини тадқиқ қилиш — шўролар мустамлакачилик сиёсатининг фош этилиши билан баробар эканини англаган. Чунки, ҳар иккала тузум мустамлакачилиги мақсад-моҳияти ва шакл-шамойили жиҳатидан бир-биридан деярли фарқ қилмайди.

Чунончи, чоризм мустамлакачилиги Туркистонга Россия аҳолисини кўчириб келтириш билан ифодаланса, шўролар сиёсати минтақамизни пахта плантациясига айлантиришдан иборат бўлди.

Рус мустамлакачилигида бошқа мустамлакалар тарихидан тубдан фарқ қилувчи жиҳатларга эгаки, истибоднинг бундай шакли жаҳон тарихида кам учрайди. Шулардан бири аҳолини кўчириш сиёсати бўлиб, ҳали ҳеч бир давлат (Америка қитъаси кашф этилгач, Янги Дунёга бойлик ва фаровон турмушни орзу қилиб ёпирилиб борган испан ва инглизларни истисно қилсак) ўзига тобе бўлган ерларга бу қадар кўп аҳолини мажбурий кўчирган эмас. Рус империяси ва мустамлакачилик сиёсатининг отаси Пётр Биринчининг Ҳиндистонни Рус империясига қўшиб олиш ҳамда Россияни қуруқлик ва денгиздаги қудратли давлатга айлантириш йўлидаги орзусини унинг воқислари амалга оширишга уринди.

Екатерина Иккинчи ҳукмронлиги даврида

мустамлакачилик васвасаси янада авж олди. XIX асрнинг 50-йилларига келиб Сибирь, Кавказ, Азов денгизи бўйлари, Шимолий Қозоғистон, Шарқий Дашти Қипчоқ ерлари руслар қўлига ўтди. Босиб олинган ҳудудларга империя учун хавfli ҳисобланган табақа ва халқлар мажбурий келтира бошланди. XIX асрнинг бошида Сибир ва Шимолий Қозоғистонга Олмония, Польша ҳамда Болтиқбўйи немисларининг катта қисми кўчирилди. Туркистон генерал-губернаторлигига эса асосан русларни кўчириб келтириш бошланди. Империя фақат ўзига тобе ҳудудларда эмас, ярим мустамлака ҳисобланган Бухоро амирлиги, Хева хонлиги, Шимолий Эронда ҳам рус қишлоқларини барпо қила бошлади. Британия Ҳиндистонни босиб олгач, руслар томонидан Ҳиндистонга яқин ҳудудларга аҳолини кўчириш кучайди. Шунингдек, бу ерларда насроний черковлар қурила бошланди. 1868—1917 йиллар мобайнида Туркистонга миллионлаб аҳоли кўчириб келтирилди, туб аҳолининг ерлари тортиб олинди, кўчиб келганларга алоҳида имтиёзлар берилди. Ф. К. Гирсининг “Туркистон ўлкаси ҳақида ҳисобот”и, К. П. Кауфманнинг ёзишмалари, ҳарбий вазирлик, турли комиссиялар маълумотлари, 1868—1917 йилларда Туркистон ўлкасига оид қонун ва фармойишлар юқоридаги мулоҳазаларни тасдиқлайди. Эътиборли жиҳати шундаки, чоризм даврида воқеа-ҳодисалар шўро давридагидек ҳаспўшланмаган, аксинча, ҳаммаси очиқ-ойдин, мустамлакачилик нуқтаи назаридан баён этилган. Охир-оқибат Ўрта Осиё пахта хомашёси ва озиқ-овқат етказиб берадиган ҳудудга айлантирилди.

Аҳолини кўчириб келтириш чоризмга аввало мустамлакачилик сиёсатини тутиб туриш учун керак эди. Чунки, Эрон ва Ҳиндистонга қилинажак юришлар учун Туркистон таянч нуқтаи бўлиши кўзда тутилган эди. Британиянинг Ҳиндистонни эгаллаши эса бу режага халақит

берди. Чоризм сиёсатдонлари, гарчи Туркистонни буткул эгаллаб олган бўлсалар-да, махаллий халққа ишонмас, унинг исёнидан кўрқарди. Шу сабабли тобе ерларга иложи борича мустамлакачилик сиёсатини қўлловчи аҳоли кўпроқ кўчириб келтирилган. Табиийки, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳоли ҳам, сиёсий қарашлари ҳам турлича бўлган. Кўчиб келувчиларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Хизматни ўтаб бўлган аскарлар. Улар харбий мақсадлар йўлида фойдаланиш учун алоҳида имтиёзлар билан Туркистонда олиб қолинган.

2. 1861 йилги ислохотлардан кейин қашшоқлашган империянинг ичкарасида норозилик келтириб чиқариши мумкин бўлган крепостнойлар ҳам Туркистонга бадарга қилинган.

3. Кўчиб келувчи рус деҳқонлари, заминдорлари солиқдан озод қилиниб, оммавий равишда кўчиб келишига шарт-шароит яратилган.

Чоризм маҳаллий аҳолига ишонмагани сабабли аҳолини кўчириб келтириш сиёсатини кенг миқёсда олиб боради.

Рус аҳолисини кўчиришдан кўзланган мақсад — Туркистонни пахта хомашёси етказиб берувчи колонияга айлантириш эди. Чунки 1880 йиллар бошида Россиянинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий мавқеига путур етди. Рус маҳсулотлари жаҳон бозорига ўтмай қолди. Оқибатда чоризм Россияси Туркистонни пахта хомашёси етказиб берувчи асосий ўлкага айлантиришни, шу орқали жаҳон бозорига чиқишни режалаштирди. Ўрта Осиёдаги энг серунум ерларда пахта етиштирилди. Генерал-губернатор К. П. Кауфман 1870 йиллар охирида чиновниклар Бродский ва Самолевскийни икки йил Техасга — пахта етиштиришни ўрганиб келиш учун жўнатади. Чунки Туркистонда пахтанинг Америка навини етиштириш режалаштирилаётган эди. Бу нав дастлаб хизматдан озод қилинган аскарларга бўлиб берилган ерларга экила бошланди.

Пахта савдоси чор Россиясига нафақат жаҳон бозорига чиқиш, балки Ҳиндистон ва Эронга қилинадиган ҳарбий юришлар учун ҳам

сув ва ҳаводек зарур эди. Бу сиёсатдан кўзланган яна бир мақсад — Пётр васиятларига қатъий амал қилган рус сиёсатчилари пайти келиб Ҳиндистон ва Афғонистонда Британия билан тўқнаш келиш мумкинлигини назарда тутган. Шунинг учун ҳам аҳолининг бу ҳудудга кўчириб келтирилишига давлат миқёсидаги стратегик масала сифатида қаралган.

Бироқ, Пётрнинг орзуси амалга ошмади. Йирик капиталистик саноатга эга Британиянинг Афғонистондаги мағлубияти ярим феодал, тарқоқ Россиянинг Эронга бостириб киришини орқага сурди.

Большевиклар ҳокимият тепасига келиши билан чоризмнинг аҳолини кўчириб келтириш сиёсатини изчил давом эттирди. Бунинг оқибатида халқимиз 130 йилдан ортиқ мустамлака чангалида яшади.

Пётрнинг орзуси шунинг учун ҳам амалга ошмадики, рус империяси Туркистон халқларининг қудрати, қадриятлари, ватанга бўлган меҳр-муҳаббати билан ҳисоблашмади. XIX асрдаги чоризм истибдодига қарши кўзғолонлар, ярим мустамлака ҳолатида бўлса-да, Бухоро ва Хеванинг мустақил бўлиб туриши чоризмга ўз режасини амалга оширишга халақит берди. Мустамлакачи қўшинларни ҳолдан тойдирди. Чор Россияси Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатини бостириш билан овра бўлиб, асосий кучни Эронга қарши ташлай олмади. Оқибатда Туркистон халқлари афғон ва эрон халқларини рус империяси билан тўқнашувдан асраб қолди. Бу ҳам халқимизнинг тарих олдидаги арзирли хизматларидан бири эди. Буни тан олиш эса Туркистоннинг Россияга кўшиб эмас, босиб олинганини фош этарди. Бугун тарихчилар бу мавзуну чуқурроқ таҳлил қилиши, уни авлодлар шуурига сингдириши зарур. Бу — тарихни ҳаққоний ўрганиш йўлидаги муҳим қадам бўлади.

**Шокир ҒАФҒОРОВ,**

*Самарқанд Давлат университети  
тарих факультетининг декани*

## *"Айиқ пули"*

Тарихий манбаларда қайд қилинишича, ишнинг кўзини валадиган бир овчи Қўқон хукмдори Худоёрхонга Қолғандарё тўқайдан тутиб олинган айиқни совға қилади. XIX аср-

да тўй-томошаларда, халқ сайиллари пайтида "айиқ ўйини" расм бўлган эди. Камёб совғага эга бўлган хон эса ҳар қуни "айиқ ўйини"ни томоша қилиш имкониятига эришади.



Айиқни сақлаш учун махсус қўтон ажратилади, “полвон”ни парвариш қиладиган махсус “сайис” тайинланади. Ёввойи айиқ аста-секин қўлга ўргатилади, кейин икки оёқлаб юришга, ўмбалоқ ошишга ўтади. Тўқимтабиат ҳукмдор айиқнинг икки оёқлаб лапанглаб юришини кўрган заҳоти тиззаларига шапатилаб кула бошларди. “Ажаб, бунинг нимаси кулгили экан? — деб ўйларди нафосатдан хабардор одамлар. — Нўноклик жисмоний нуқсон бўлса, жисмоний нуқсондан фақат аҳмоқ кулиши мумкин...”

Кишиларнинг эстетик диди муҳит таъсирида шаклланади. Бошланғич тарбия оқилона йўлга қўйилса, эстетик дид ҳам рисоладагидек сайқалланади; шунда одам кулги билан калаканинг, мутойиба билан масхаранинг фарқига борадиган бўлади.

Майли, айиқполвоннинг қўпол хатти-ҳаракатларидан хон ҳазрат тиззаларига шапатилаб кулиб ўтираверсин. Дид-фаросат тўғрисида тонгтаргача бахслашиш мумкин. Агар биз бировни бефаросат дейдиган бўлсак, кимдир “оммабон” томошани ҳимоя қилиб чиқиши турган гап. Ваҳоланки, бу ерда ҳеч ким ҳайвонот томошасига эътирсиз билдираётгани йўқ. Фақат “тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари бўлган кейинги хон замонларида” (Абдулла Қодирий ибораси) рўй берган олиймақом танतिकлик тўғрисида эслатиб ўтйамиз, холос.

Аслида, биз ўша танतिकлик ҳосиласи ўлароқ пайдо бўлган зулм ҳақида гапирмоқчимиз.

Шундай қилиб, хон саройида айиқ ҳам “тенг ҳуқуқли” текинхўрлар сафидан ўзига муносиб ўрин олади. Энди уни боқиш керак, семиртириш керак. Айиқ — ит эмас, ювиндини ичмайди, хондан оталиққа, оталиқдан бекларбегига, бекларбегидан девонбегига, девонбегидан офтобачига, ундан ботирбошига, сўнг қўшбегига ва ниҳоят, қоровулбегига ўтиб — ўн етти оғиздан кейин ғажиллавериб қуп-қуруқ устихонга айланган суякка у қайрилиб ҳам қарамайди. Айиқ асал ейди, янги гўшт ейди. Устига устак, вақти-вақти билан парҳез сақлайди — сув ичиб, офтобшувокда думалаб ётади... Сарой дастурхончисининг боши қотади: нима қилмоқ керак? Омборда асалдоннинг таги кўриниб қолган, хонга аталган кийиклар ҳам аллақачон айиқ полвоннинг ошқозонида ҳазм бўлиб кетган. Дастурхончи додхоҳга, додхоҳ парвоначига, парвоначи эшикоғасига, эшикоғаси хазиначига арз қилади. Хазиначи эса сарф-харажатлар дафтарини кўтариб саломхонага бош уриб боради. Эшикоғаси уни

бенавбат хон ҳузурига киритиб юборади. Бирпасдан сўнг хазиначи билан девонбеги олий фармонни кўтариб чиқадилар. Бу фармонга мувофиқ “айиқ пули” деб аталган янги солиқ жорий этилади. Бозорларга, гузарларга жарчилар жўнатилади.

— Халойиқ, эшитмадим деманглар! Марҳаматли хон ҳазратлари иноят қилиб, айиқ пули солиғини жорий этдилар! Фармони олий шу бугундан эътиборан кучга кирди, ҳо-о-о!..

Албатта, пичоқ бориб суягига қадалган халойиқ “айиқ пули” солиғини “қонунга итоаткор фуқаро” сифатида кулоқ қокмасдан қарши олади. Чойхонада кўкнори кафтлаб ўтирган ширакайф банги: “Бир пайса айиқ мойи фалон пул эди; табиб кўпдан буён товонингизга айиқ мойи суртиб, кўрпага ўраниб ётсангиз, бодингиздан асар ҳам қолмайди, отдек бўлиб кетасиз, деб кулоқ-миямни еб юрган эди... Худого шукр, энди айиқ мойи ҳам сероб бўлади”, деб хаёл суради. Афсуски, банги ўз хаёлининг хом эканини билмасди. Амалда “айиқ пули” солиғи шундоқ ҳам йўғон чўзилиб, ингичка узилиб, аранг бир кунини кўраётган аҳолининг уйини куйдиради, зулм баттар авжига чиқади...

Кўқон шаҳридаги Ўлкашунослик музейида ичига сомон тиқилган кўнғир айиқ тулumi бор. Экскурсияга келган ўқувчиларга музей ходимаси “Илгари Қолгандарё тўқайида кўнғир айиқлар истиқомат қиларди. Афсуски, бу айиқлар “Қизил китоб”га киритилган бўлса-да, қирилиб кетган”, деб изоҳ беради. Бундай изоҳ негадир каминани қониқтирмайди, беихтиёр “айиқ пули” солиғи эсимга тушиб, маъюс тортиб қоламан. Умида биринчи марта тирикнамо айиқни кўраётган болалар эса ҳайратланиб анча пайтгача айиқ пўстинини у ёғидан-бу ёғига ўтиб томоша қиладилар. Эҳтимол, уларга “айиқ пули” хангомасини эслатмаган маъқулдир; дастлаб болаларнинг беғубор қалбида ўлкамиз табиатига нисбатан муҳаббат уйғотиш лозим. Бироқ, ўлкамиз тарихи фақат табиат тарихидан иборат эмас-ку! Демак, бола ёшидан ўтган талаба-ёшлар тарихий ҳақиқатни барибир билиши лозим. Шундагина тарих тўғрисидаги тасаввур ҳам, эстетик дид ҳам рисоладагидек шаклланади. Бутун фуқаронинг иймон-эътиқоди ҳам бутун бўлади.

**Гуломжон БОҚИЕВ,**

*Кўқон давлат Педагогика институтининг ўқитувчиси*



## Murshidlar silsilasi

Маълумки, Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари асос солган яссавийлик тариқати ва ҳикматнавислик анъанаси кўплаб садоқатли издошлари томонидан давом эттирилади. Ана шундай ижодкорлардан бири XVI асрда яшаб ижод этган Султон Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний ал-Ҳисорийдир.

Яқинда бу улуг мутасаввуфнинг Берлин кутубхонасида ягона нусхада сақланаётган “Жомиъ ул-муршидин” номли янги бир асари билан танишиш имконига эга бўлди. Форсийда ёзилган бу асарнинг ҳажми 114 варақ бўлиб, чиройли настаълиқ хатида битилган. Амриқолик яссавийшунос Девин Девизнинг мазкур асар ҳақида билдирган айрим фикрларидан ташқари, “Жомиъ ул-муршидин” илм аҳлига деярли таниш эмас эди.

Ҳазинийнинг 1594 йил (олтмиш ёшида) ёзган бу китоби тўрт бобдан иборат бўлиб, уларда тўрт йирик тариқат: хожагон (нақшбандия), яссавия, кубравия ва ишқия силсилалари, уларнинг асосчилари, пиру комиллари ҳақида маълумот берилади.

2391 баятдан ортиқроқ шеър ва насрий баёни, ояти карималар, ҳадиси шарифлар, улуғ мутасаввуфларнинг қимматли сўзлари, сўфий шоирларнинг панду насихатлари, мақоллар, турли маноқиб ва ривоятлардан таркиб топган асар назм ҳамда насрда битилган. Лекин насрий матнлар кўпроқ ўрин олган. Айнан ана шу насрий матнларда муаллиф тасаввуф арбоблари — шайх, муршид, сўфий, ориф, валийларнинг фикр-мулоҳазаларидан самарали фойдаланган, иқтибослар келтирилган.

Асар Оллоҳга ҳамду санолар, ҳазрат пайгамбаримизга салоту саломлар айтиш билан бошланади. Шунингдек, чорёрлар мадҳи, тасаввуф йўли ва орифлик масалаларида ҳам атрофлича баҳс юрилади.

Яссавия шайхи бўлган Ҳазиний мазкур тўрт тариқат пирлари ва одобларини яхши билган ва уларни эҳтиром билан баёну тавсиф этган. Масалан, Баҳроуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ҳазратларини алоҳида таърифлайди.

Ҳазиний она Ватанига бўлган меҳру муҳаббати туфайли Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Тошкент ва Ҳисор шаҳарларини мадҳ этади.

*Гар Самарқанд ганжи имон аст,  
Вар Бухоро аст баҳри ирфон аст.*

Яъни, Самарқанд имон хазинаси бўлса, Бухоро ирфон денгизидир, дейди.

Ҳазинийнинг ёзишича, бу икки шаҳардан кўплаб ориф зотлар етишиб чиққан. “Асрнинг нодири” — Абу Ҳафс Кабир Бухорода, Абуллайс Самарқандий Самарқандда илму ирфон билан Ҳанафия мазҳаби ривожланишига улкан ҳисса қўшган. Бухоро ва Ясси шаҳарлари Аҳмад Яссавий ҳазратларининг улуглиги ва баракотлари туфайли дунёнинг жавҳарига айланди. Бу икки муборак шаҳарда икки жаҳон саодати мавжуд, дейди шоир.

Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Гиждувонийлар ўзларининг маънавий хизматлари билан “Куббатул ислом” бўлган Бухорои шарифни дунёга машҳур қиладилар. Улар шарофатидан Бухорода бидъат ва залолатга барҳам берилади, аҳли суннат эътиқоди, илму маърифат ривож топади, Бухорода маъмурчилик, фаровонлик бўлади.

Асарда, шунингдек, ишқия ва кубравия шайхлари, усулу одобларидан кенг баҳс юритилади. Лекин муаллиф яссавия шайхи бўлгани, бу тариқат машоихларини ўзига пир билгани учун Яссавий ва у асос солган сулукни батафсил, айрича эҳтиром билан қаламга олади.

Ҳазиний Яссавийнинг ботиний оламини улкан океанга қиёслаб, “муҳити аъзам” дея тавсифлайди. Дарҳақиқат, унинг “муҳити аъзам”идан ташна толиблар чанқоғини қондирар эди...

Тасаввуфда валийлар каромотига катта эътибор берилади. Алишер Навоий ҳам “Насойимул муҳаббат” асарида етти юз етмишта шайх ҳамда авлиё ҳаётига тўхталар экан, ҳар бирида зоҳир бўлган каромат ва “хавориқи одот”ларни алоҳида зикр қилади. Ҳазиний ҳам анъаналарга амал қилиб, “Жомиъ ул-муршидин”да авлиёлар, айниқса, Аҳмад Яссавий кароматига кенг тўхталади. Шулардан бири Яссавий ҳикматларида қайта-қайта тилга олинган “хуми ишқ” билан боғлиқ бўлиб, куйидагича талқин қилинган: эмишки, кунлардан бир кун зикри арра чоғида Аҳмад Яссавий ҳазратлари Ҳаким отага: “Ёр-биродарларнинг чанқоғини қондир-

гин!” дейди. Ногаҳон зилзила рўй бериб, ернинг ўртасидан тандирдан чиққандек нурли олов оқими отилиб чиқади ва уйни қамраб олади. У ерда ўтирган чанқоқ кишилар ўша оловли сувдан ичадилар. Ишқ оташидан истеъмол қилган муридлар важдга келиб, қалб кўзи билан Оллоҳнинг жабарут (буюклик, азамат) нурларини мушоҳада қиладилар, қулоқсиз лохут (ғайб оламининг) сирларини эшитадилар... Ташналиги зойил бўлган толибларнинг ботин оламлари маъмур ва мунаввар бўлади. Аҳмад Яссавий муборак қўлларини оташранг сув отилиб чиқаётган тешикка қўйса, оловли сув тўхтади ва у ерда бир хум пайдо бўлади. Уни ХУМИ ИШҚ дейдилар. Риндлар, валийлар, мухлислар ундан доимий равишда “файз шароби тотадилар ва жазба майхонасида ўзликдан кечиш билан хиром этадилар” — машғул бўладилар. Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий муҳибларни жаннатдаги “шаробан таҳуро”дек илоҳий ишқ шароби билан қондиради.

Ҳазинийнинг ёзишича, Аҳмад Яссавий Туркистонда муридлик қилган чоғларида унинг файзидан, илмий-маърифий суҳбатларидан баҳраманд бўлиш учун тўрт иклимдан беҳисоб халойиқ оқиб келар, хонақосини “ажам қаъбаси” дейишар экан.

Асарда келтирилган Аҳмад Яссавий ҳазратларининг олтмиш уч ёшда ер остига кириб, яна 57 йил яшагани ҳақидаги аниқ сана ҳам яссавийшунослар учун янги маълумотдир. Яссавийнинг ер остига кириши, чиллахонасининг қурилиш тарихи, тарху андозаси, суюкли фарзанди Иброҳим ва Яссавийнинг сеvimли аблақ отидан ажралиши ҳақидаги ибратли қиссалар бошқа манбаларда кам учрайдиган муҳим маълумотлар сирасига киради.

Пири Туркистон таълимотининг давомчилари ҳақида сўз кетганда, Ҳазиний уларнинг илоҳий даргоҳга яқин валий кишилар эканини айтиш билан бирга, бошқа бир жиҳатга диққатни қаратади. Яъни, Яссавий йўлидаги шайхларининг панду насихат тарзида ҳикмат ёзгани, ўзига хос тасаввуфий, рамзий, адабий истилоҳлар қўллагани, шу йўл билан фикргояларини таъсирли, бадий жиҳатдан пишиқ ва халқона ифодалаганини қайд этади. Сулаймон Боқирғоний — Ҳаким ота, Занги ота,

Садр ота, Камол Айқоний, Шамсиддин Ўзгандий, Шайх Худойдод, Саййид Мансур Бухорий каби Яссавий издошларининг ижодий салоҳиятини таърифлайди. Масалан, Камол Айқоний ва Шамсиддин Ўзгандийлар ҳақида ёзганда, Айқонийнинг “ҳикмат ва сир хазинаси” экани, Шамсдан ҳақиқатлар, ҳикматлар мерос қолгани, унинг бу борада “мунаввар офтоб” эканини баён этади. Ҳатто Хожа Убайдуллоҳ Ахрордек зотнинг Айқоний ижро этган зикри аррадан завқ олганини эслатиб ўтади.

Ҳазиний истеъдодли шоир сифатида Шарқ лирик жанрлари хусусиятларини мукаммал ўзлаштиргани, адабий анъана, тасвир воситаларидан унумли фойдалангани шеърларидан кўриниб турибди. У чиройли ташбеҳлар, тазод, истиораларни маҳорат билан қўллайди. Талмиҳ санъати билан илоҳий ишқ изтиробларини мажозий тимсоллар воситасида очиб беради. Масалан:

*Гар набуди зи жониби Лайли,  
Маншаи шуру нисбати майли.  
Кори Мажнун кужо шуди ферўз  
Кай шуди айни Лайли он дилсўз.*

(Лайли тарафидан изтироб, мойиллик нисбати жўш урмаганда, қачон Мажнун бахтиёр бўлар эди ва у дилсўз (Мажнун) қачон Лайлидек ўртанарди?)

Шоир асарида ишқ ва тасаввуфнинг бошқа масалалари хусусида лирик чекинишлар қилади. Образли, бадий жиҳатдан пишиқ, мазмун жиҳатдан салмоқли байтлар битади.

Ҳазинийнинг яссавия, кубравия, нақшбандия ва ишқия тариқатларидан баҳс юритган мазкур асари бошқа манбалар билан қиёсланиши, шоир яшаган давр ва муаллифнинг дунёқараши ҳисобга олинган ҳолда баҳолашни лозим. Асардаги шеърлар ва ҳикматли сўзларнинг зоҳирий ва ботиний маъноларини талқин қилиш ва тўғри хулосалар чиқариш тасаввуф адабиёти, айниқса, мазкур тариқатлар одоби, шеърятга ҳақида тасаввуримизни бойитади.

**Сайфиддин РАФИЪУДДИН,  
Нодирхон ҲАСАН,**

*ЎзФА Тил ва адабиёт институтининг  
катта илмий ходимлари*



# SUMMARY

“T

he Result of Legal Comprehension: Development of Parliamentarism” by Omonulla Muhammadjonov describes initial formation stages of parliament appeared as a social establishment of nationwide representation. The author also analyzes in detail advantages of parliamentary activity improvement in our country and introduction of the two-chamber system.

S

trong belief and enlightenment of the humanity as well as its science-based approach to every event is an important condition for a civil society. The article of “Belief and Education – Basis for Social Development” by Vasila Karimova includes thoughts about correlation and dialectics of such concepts as belief, education and spirituality.


“C

reativity is a mystery. It is an unresolved puzzle and undirected magic just as a human being himself. Wholeheartedly created grace and beauty is usually unique and incomparable”. “Leaving to Return” by poetess Guliston Matyoqubova ably describes inward spiritual scenes of sculptor Juldosbek Quttimurodov’s life and creations.

“K

ant’s scientific opinions regarding the natural history were formed under the influence of such philosophers as Newton, Descartes, Copernicus, Kepler, Galilee, Leibniz. Close familiarity with their works was of much help for





**K**ant to establish a specific cosmogonic theory. His cosmogony is based on Newton's natural and scientific ideas, Descartes's mechanical cosmogony almost free of theology, Copernicus's heliocentric theory, regularities of Kepler about movement of planets and of Galilee about free fall of bodies. However, first of all, Kant is a philosopher. Therefore, his works predominantly contain philosophic conclusions that include scientific achievements. In other words, the first stage of Kanto's activity was a great contribution to the development of the natural science". The article of "Copernicus's-like Revolution or Mystery of Kant's Invention" by Ismatulla Tukhtarov comprises deep analysis of life and creations as well as philosophic teachings of Emmanuel Kant who was not merely pride of German people but of the whole mankind.

**T**he Story of Two Elders" by writer Abdulhamid Ismoil describes days spent together by two old and lonely men Marlen Saidvaqqosov and Makhsum, fathers of a married couple. Marlen becomes more solitary after Makhsum's death. The writer interestingly reveals worlds of the two elders with different ideology and nature through Marlen's thoughts.

**C**riteria to judge contemporaneity of a joke do not include only its conciseness, humor and folksiness. The most important is the witty ideological style. In his "Ideological Jokes", Sul-tonmurod Olim states that if an ideology is based on purpose or aim, i.e. protection of someone's interests, then every joke has an ideology.

Чинорлар...





Нашр кўрсаткичи: 869/870  
Баҳоси келишилган нархда

# ТАФАККУР

ТАФАККУР 2/2003

